

«НОВА УНІЯ» У СХІДНИХ ВОЄВОДСТВАХ ПОЛЬЩІ (1923-1939 РР.)

Роман Скакун

Це доповнений і виправлений варіант моєї статті: «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924-1939) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочиляса, Олега Турія. — т. 5. — Львів: Видавництво «Місіонер» 2007. — С. 204-247.

«Нова унія» на т. зв. «східних окраїнах» II Речі Посполитої, – цікавий і малодосліджений епізод соціально-політичного та церковного життя західно-українських та білоруських земель під Польщею. Свого часу то була справа першорядної ваги: Одним з її зачинателів і покровителів був сам Пій XI, а тому унійна акція весь час перебувала в полі інтересів Ватикану і питання, з нею пов'язані, часто стояли на порядку денному польсько-ватиканських переговорів. «Нова унія» була предметом пильної уваги польського уряду, що вважав її за поважну проблему в контексті релігійних та національних стосунків у східних воєводствах. Довкола «нової унії» точилася гостра полеміка в пресі. Однак, з іншого боку, успіхи унійної акції були дуже скромні і значною мірою ілюзорні, а в кожному разі, аж ніяк не співмірні з тим «шумом», що був піднятий довкола цієї справи, із затраченими політичними зусиллями і людськими та матеріальними ресурсами. Можливо, саме ця обставина й пояснює відносний брак уваги з боку українських дослідників до питань, що розглядатимуться в цій статті.

Ув українській науковій періодиці поки що з'явилося тільки одне дослідження, присвячене історії нової унії, а саме стаття Надії Стоколос «Неоунія як есперимент східної політики Ватикану в Польщі»,¹ де описано певні аспекти унійної акції. Однак це дослідження має поважні вади, зумовлені передовсім його джерельною базою – полемічними публікаціями в пресі (майже виключно православної) та православними ж виданнями з історії церкви. Небезсторонність і недостатність використаних джерел зумовили фрагментарність і хаотичність викладу, а також велику кількість фактичних помилок, неточностей і спрощених трактувань.

У Польщі вийшла друком монографія Флорентини Жеменюк, цілком присвячена справам нової унії.² Ця праця цінна передовсім тим, що в ній докладно зреферовано великий масив архівних матеріалів, а зокрема на підставі актів державного архіву в Любліні та архіву Підляської єпископської курії детально висвітлена історія окремих унійських парафій на Холмщині та Підляшші. А проте даній праці властива велика безкритичність у трактуванні урядових матеріалів, зумовлена почасти тим, що в національних та церковних справах авторка, здається, цілком поділяє погляди націоналістично-клерикальних кіл міжвоєнної Польщі. Відповідно, вона без коментарів і навіть без лапок повторює твердження польських чиновників про те, що Холмщина, Підляшшя та Полісся були «теренами, позбавленими української людности», про український націоналізм, який виявлявся у вживанні української мови, стверджує місцями, що в ході унійної акції православна церква «не тільки не зазнавала дискримінації, а навпаки, перебувала в упривілейованому становищі» тощо. Погляди авторки зумовили також і певну вибірковість у доборі тих аспектів нової унії, що дістали висвітлення в праці (напр. обійдено увагою дипломатичну боротьбу польських урядових кіл проти нової унії, проблему штучних навернень тощо). Відчутно бракує

¹ «Український історичний журнал», № 4 (1999).

² Fl. Rzemieniuk. *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiańskiego. Neounia*. Warszawa 1997. Серед менш докладних і об'ємних праць польських дослідників відзначимо такі: Jan Szczepaniak, „Polskie władze państwowe wobec akcji neounijnej w latach 1918-1939” // *Charakteria Titi Górski oblata. Studia i rozprawy ofiarowane profesorowi Tytusowi Górskiemu*, Краків, сс. 241-254; Zofia Waszkiewicz, „Neounia – nieudany eksperyment?” // *400-lecie zawarcia Unii Brzeskiej (1596-1996). Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dn. 28-29. 11. 1996*, ред. S. Alexandrowicz i T. Kempa, Торунь 1998, сс. 115-146; Mirosława Papierzyńska-Turek, „Akcja neounijna i kontrowersje wokół rozumienia polskiej racji stanu”, у її ж таки книзі *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Варшава 1989, сс. 404-441; H. Wyczawski, „Ruch neounijny w Polsce w latach 1923-1939” // *Studia Theologica Warsoviensis* 8 (1970), сс. 409-420.

також і спроб вийти поза реферативний виклад джерел на певний рівень узагальнення, зокрема пояснити причини очевидної невдачі, що спіткала цей почин Ватикану.

Отож, український читач досі не мав можливості ознайомитися з цілісною картиною нової унії як складного й суперечливого явища, в якому стикалися й перепліталися часто несумісні між собою інтереси Ватикану, польського уряду і українського (а також білоруського) національного руху. Далі буде зроблена спроба до певної міри заповнити цю прогалину.

Передісторія

У вужчому розумінні «новою унією» називають акцію, що розгорталася в 1924-1939 рр. у північно-східних воєводствах Польщі, в ширшому розумінні – всі заходи тогочасного Ватикану, націлені на поєднання з російською православною церквою, що включали в себе також і діяльність російського католицького екзархату східного обряду, і унійну акцію серед православних росіян у Західній Європі, Бесарабії та Манчжурії. Обидва аспекти можна виокремлювати тільки умовно, бо ж одною з характерних особливостей унійної акції на українських та білоруських землях було те, що вона розглядалася як попередньо-підготовчий етап до ширшої акції на території Росії (під Росією розумівся весь СРСР). Корені цієї акції сягають ще початку ХХ ст., коли Ватикан за посередництвом митр. Шептицького розпочав уніоністську діяльність на території Російської імперії.

Прокатолицькі тенденції в середовищі російської інтелігенції проявилися ще в 2 пол. ХІХ ст. у формі містично-філософських праць деяких мислителів, нечисленних напевне представників європеїзованої аристократії і більш чи менш щирих симпатій до католицизму декого з-поміж російського духовенства. Ці тенденції не становили ніякого руху, йшлося тільки про поодиноких осіб. Нечисленні симпатичні Риму поклали всі надії не на місію серед народних мас, а на залучення до унії вищого російського духовенства, яке поведе за собою народ. Крім того, поєднання з Римом мислилось не інакше, як із найповнішим збереженням російського синодального обряду, близького і єдино прийняттого для народу. Ширші можливості для реалізації цих планів відкрив 1905 рік – невдовзі по оголошенні декрету про віротерпимість в Петербурзі постала група католиків східного обряду, яка в 1907 р. відкрила там каплицю св. Духа.

З російськими греко-католиками перебував у постійному контакті митр. Шептицький, який 26 червня 1907 р. з дозволу папи використав своє право як єпископа Кам'янецького і іменував одного з них, отця Зерчанінова, генеральним вікарієм нового обряду. У 1908 р. таємним розпорядженням папа надав Шептицькому права, привілеї і титули колишніх митрополитів київських щодо восьми колишніх уніятських єпархій на території давньої Речі Посполитої, зокрема право призначати генеральних вікаріїв, єпископів та екзархів. У 1909 році отець Зерчанінов був позбавлений свого становища, і відтоді новим обрядом керував, фактично, сам Шептицький, хоча формально, з політичних міркувань, це керівництво курія довірила Могилівському митрополитові Ключинському.

Війна погіршила становище нового обряду – в 1914 р. каплиця св. Духа була закрита, дехто з священників – засланий. Полегшення настало допіру в 1917 р. Того року сам Шептицький, прибувши до Петрограда, оголосив про заснування екзархату російського обряду (в офіційних документах Курії цей обряд фігурував як *titus graeco-russianus* на противагу до галицького *titus graeco-ruthenicus*) і призначення екзархом отця Федорова, що був піднесений до сану протопресвітера. Тоді ж таки екзархат дістав визнання від Тимчасового уряду. Від єпископського сану Федоров відмовився, бо не хотів приймати свячення від українофіла Шептицького – це справило б погане враження на росіян і грозило б залежністю від львівської митрополії, а російські католики мали надію, що новий єпископ буде залежний безпосередньо від Риму. Сам Шептицький розумів певну дражливість своєї особи і перед виїздом з Петрограда запропонував зректися всіх повноважень, що надав йому папа, й передати новий обряд його власному екзархальному керівництву. Однак о. Федоров і його колеги, не бажаючи лишатись без єпископського провладу, просили Шептицького справувати свою владу *ad tempus*, до часу призначення російського єпископа.

Ситуація, що склалася після встановлення в Росії більшовицької диктатури, зробила ідею унії з Російською православною церквою як ніколи актуальною в очах Ватикану. По-перше, кидався в очі занепад православ'я в СРСР, яке, віддавна вже уражене глибоким розкладом, ще більш ослабло

внаслідок репресивної політики радянської влади і внутрішніх розколів. У той же час воєнні і революційні потрясіння спричинили релігійне бродіння в народних масах, оживили містичні настрої. На думку прихильників унії після падіння радянської влади – а в скорому її падінні Ватикан не сумнівався – всі ці обставини створять сприятливі умови для католицької пропаганди. По-друге, після революції в Європі опинилася маса російських емігрантів, що як і всякі емігранти, вирвані з звичного соціального середовища, становили собою вдячний ґрунт для місіонерства. По-третє, великі території з православним населенням, що перед тим належали до Віленської, Городненської, Волинської та Холмської губерній Російської імперії, потрапили до складу католицької Польщі, і на цих територіях масштабні плани поширення унії серед православних могли бути апробовані вже тепер, з тим щоб створити плацдарм і кадровий резерв для майбутньої акції в Росії.

***

Серед вищого польського духовенства головними прихильниками запровадження унії на новоздобутих «окраїнах» були новгородський архієпископ Едвард Ропп, підляський єпископ Генрик Пшездзецкий та віленський єпископ Єжи Матулович (останній ще в 1919 рр., користуючись відсутністю евакуйованого православного духовенства, утворив у с. Старокорнин Більського повіту імпровізовану уніятську парафію, що з відновленням православних єрархічних структур припинила своє існування в 1921 р.).³ А що поширення унії в її греко-католицькому варіанті (що мав виразно українське забарвлення) було неприйнятне для польської влади, та й була думка, що греко-католицький обряд як почасти латинізований не буде придатний для планованого навернення Росії,⁴ – то польські єпископи схилилися до того, щоб створити новий уніятський обряд, що був би, як і обряд тогочасних російських католиків, оснований на синодальному обряді православної церкви. Цей обряд мав би стати або перехідним етапом до латинського (такої думки був архієп. Ропп), або ж іще одним окремим і самодостатнім обрядом в рамках Католицької церкви (погляд єп. Пшездзецкого). У 1923 р. єп. Пшездзецкий представив папі проект, який передбачав утворення на польських землях, цілком або частково заселених православними, нової унії у формі церкви східного обряду, незалежної від церкви греко-католицької. Незалежність ця мала виявлятися в тому, що новостворені парафії підлягатимуть юрисдикції римо-католицьких єпископів, а священників східного обряду готуватимуть римо-католицькі семінарії. Нещодавно обраний папа Пій XI (Амброджіо Даміано Ратті, перед тим папський нунцій у Польщі, який особисто бував на Підляшші й цікавився історією унії на цих теренах), поставився до проекту прихильно і доручив апробувати його на території Підляської єпархії. 10 грудня 1923 р. конгрегація pro Ecclesia Orientale дала єпископові тимчасову таємну інструкцію *Zelum amplitudinis*, яка регулювала становище нового католицького обряду (в документах він іменувався *ritus bizantino-slavicus* або *graeco-slavicus*, знов таки на противагу до *ritus graeco-ruthenicus*). 21 січня 1924 року єп. Пшездзецкий дістав від конгрегації особливі повноваження щодо запровадження унії в себе в єпархії, зокрема право приймати на унію православних єреїв із збереженням сану. Це був початок унійної акції в Польщі.

Полігоном для пробного запровадження унії недаремно було вибране Підляшшя. По-перше, тут, як і на Холмщині «стара унія» проіснувала найдовше і була скасована допіру в 1875 р. Велика частина уніятів зятято протривалася переходові на православ'я і піддалася тільки з тяжкого примусу. Після 1905 р. тут мали місце масові повернення до католицизму, але вже латинського обряду, бо унія й далі була під заборону. На початку 1920-х рр. серед старшого покоління ще лишалися ті, хто пам'ятав давні уніятські богослужби, і традиція унії ще жевріла в народі. Приміром, у 1921 р. в Люблінському воеводстві, в селах Докудові, Ортелі Княжому та Ортелі Королівському пов. Біла Підляська почали лунати заклики до відновлення унії й утворення

³ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego (MWR i OP), спр. 493, арк. 78-139.

⁴ Цю думку поділяв і дехто з греко-католиків, прихильників очищення обряду від латинізмів і відновлення його первісної візантійської форми. Пор. слова студита Зенона Каленюка, настоятеля новоуніятського монастиря в Заріччі, в *Pamiętniku 1-ej Konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku*, Пинськ 1931, с. 107 – автор називає греко-католицький обряд «мішаниною» і пише: «галицький обряд в його теперішній формі цілком непридатний для навернення православних».

уніятської парафії. «Прагнення відродити унію в цьому повіті є, певніш, самочинним імпульсом тамтешнього люду... – писав воевода люблінський. – Людність Більського повіту була щиро й винятково прив'язана до уніятського обряду, і ця прив'язаність у деяких місцевостях збереглася й досі». ⁵ В кожному разі, єп. Пшездзецкий у Римі стверджував: скласти проєкт нової унії його спонукав той факт, що за останній час до нього звернулося понад 4000 православних, прохаючи прийняти їх до католицької церкви із збереженням східного обряду. Спроби відродити унію на Холмщині робила й Греко-Католицька Церква. Приміром, ще за німецької окупації до одного з сіл Межиріцької парафії прибув „руський” священник, що почав схилати так званих „латинників” до східного обряду – але успіхів не досяг. За деякими даними, тоді ж таки в Замості греко-католицький капелан австрійської армії на вернув на східний обряд близько 1400 католиків з колишніх православних. Утім, невідомо, чи точна це цифра і що сталося з цією уніятською громадою потім. ⁶

По-друге, на Холмщині православ'я було особливо ослаблене через масове конфісковування («ревіндикацію») колишніх уніятських і римо-католицьких (а часто й інших, без розбору) храмів на користь католицької церкви і закриття православних парафій, яке відбувалося протягом 1919-1923 рр. – тоді на Холмщині їх було закрито близько 200. Як наслідок, новопосталі уніятські парафії не відчуватимуть нестачі культових споруд, а брак церков і священнослужителів буде чи не головним чинником, що штовхатиме православних селян до унії. Нарешті, православна людність Підляшшя була відносно нечисленна (у Підляській єпархії – 33000 чол.) і жила впереміш із масами католиків, що теж мало полегшити вплив на неї.

Розвиток «нової унії»

Щоб дати уявлення про перебіг унійної акції, опишемо докладніше її перші кроки, а саме діяльність піонерів унії та утворення перших уніятських парафій на Підляшші (тим більше, що воно докладно, з багатьма цікавими деталями описане в регулярних звідомленнях люблінського воеводи Міністерству віровизнань). ⁷ Подальша історія «нової унії» буде схарактеризована в загальніших рисах.

Перші відомості про те, що єпископ за згодою папи має намір запровадити на Підляшші слов'янсько-візантійський обряд, з'явилися на початку літа 1924 р. Єпископ у розмові з повітовими старостами заявив, що Польща свого часу припустилася помилки, законодавчо закріпивши становище православ'я, яке в Росії розкладається. На думку єпископа, з легалізацією православ'я треба було зачекати, взявшись натомість до запровадження унії. «Єпископ... конфіденційно зазначив, що починає запроваджувати слов'янський обряд на території своєї єпархії, що вже звернувся до римо-католицьких священників з питанням, хто з них чує в собі покликання правити службу в цьому обряді, і що після навчання в семінарії в Седльці охочі отримують парафію слов'янського обряду». ⁸

Дуже скоро унійна акція почала набувати реальних обрисів. На початку липня до Володави прибуло троє місіонерів: колишній православний священник, росіянин о. Сергій Семятицький, француз-єзуїт східного обряду Кароль Буржуа та поляк-єзуїт Малиновський. Попервах місіонери хотіли зупинитися в Собіборі Володавського повіту, але наразилися на вороже ставлення людности, яка заявляла, що з визнанням папи неминуче будуть запроваджені латинські ритуали, а слов'янсько-католицька церква з часом перетвориться на костел. Тоді за порадою єпископа місіонери рушили до с. Голя того самого повіту – там єпископ передав їм у розпорядження колишню уніятську церкву, що в 1922 р. попри обурення селян була пересвячена на костел. Місіонери мали довести церкву до належного стану і правити служби без огляду на кількість присутніх, а до властивого місіонерства переходити поступово, в міру зростання свого впливу.

Попервах місіонерська робота йшла мляво: місіонерам бракувало проповідницького хисту, та й в церкві правити не було як, бо не було ні престолу, ні царських врат. Ситуація змінилася, коли

⁵ AAN, MWR i OP, спр. 471, арк. 419-421.

⁶ AAN, MSZ, 5335, 144-145.

⁷ Подальші кілька сторінок основані на матеріялах з AAN, MWR i OP, спр. 416, арк. 21, 30-36, 38-44, 45-49, 66-70, 121, 131, 140-47, 150-54, 154a-157, 178-79.

⁸ AAN, MWR i OP, спр. 416, арк. 30-36.

до Голі прибув четвертий духовний, Микола Галас, 35 років, жонатий, родом з Галичини, що в юності перейшов на православ'я і був священиком на Поділлі, а тоді капеланом в російській армії та в армії Петлюри. Православні ставилися до всього цього з підозрою: побачивши, що о. Галас прибув без жінки, вони почали закидати місіонерам, що ті – перевдягнені ксьондзи. І тільки коли о. Галас установив престол та царські врата і сказав, що 17 серпня відправить службу по-православному, це почасти переконало людей.

У призначений день до церкви прийшло бл. 100 чол. У присутності о. Буржуа Галас відправив урочисту службу, яка зовні нічим не різнилася від православної, і виголосив казання ламаною російсько-українською мовою. Від уваги людей не сховалися слова «папа римський», що вимовляв о. Галас під час відправи, і одразу після служби віруючі почали питати його, кому він підлягає. Той відповів, що спершу єпископові підляському, а тоді папі, і люди цим поясненням задоволювалися. Під час першої служби отець Галас заборонив ходити з тачею і пообіцяв, що такого звичаю в храмі не буде взагалі, а як треба буде грошей на оновлення храму, то парафіяни повинні самі між собою скластися і зробити ремонт. Цим він дуже заімпонував місцевим жителям, і вже на завтра вони зібрали для нього пожертви натурою. 19 серпня, в день преображення за старим стилем, Галас відправив ще одну службу з казанням і хресною ходою. Перед цим він запитав присутніх, у який бік вони бажають, щоб ішла процесія, і ті сказали, що по-православному, наліво. Присутніх було близько 500 чол., був також і хор, що співав ті самі пісні й на ті самі ноти, що й при православних богослуженнях. 24 серпня – чергова відправа, 300 присутніх. Галас виголосив казання про виховання дітей у християнському дусі, 15 чоловіка приступило до сповіді, під час вечерні охрещено дитину.

Отже, з серпня 1924 р. в с. Голі з'явилася провізорична парафія слов'янського обряду, до якої належали й довколишні села і тимчасовим адміністратором якої числився о. Галас. Як пише воевода в жовтні 1924-го, «отець Галас своїм тактовним та приємним поступуванням, а головне – безплатним відправленням треб притягає щораз більше людей з Голі, а й з Криворівби, Замолочив, Кропивки та Волі Волоської... У казаннях о. Галас пояснює людям, що богослови православної церкви давно вже застановлялися над тим, щоб поєднати православну церкву з Римом, і якщо сьогодні це почасти вже сталося, то це не акція польського уряду, що має на меті пригнобити православ'я, а логічний вислід богословських досліджень і теперішнього становища в російській православній церкві».

Тим часом чутки про о. Галаса і його парафію в Голі розповсюджувалися навколишніми селами і викликали певний ентузіазм у селян. Наприкінці 1924 р. до єпископа звернувся адміністратор православної парафії в Сосновиці з проханням, щоб його парафію прийняли на унію, а його самого лишили священиком. Ним керували побоювання, що як не всі, то більшість його парафіян перейдуть на унію самі, і він втратить засоби утримувати родину (а крім того, парафія була під загрозою скасування). Парафіяни колишньої православної парафії в Угнині прохали єпископа передати східно-католицькому обрядові замкнену тепер церкву – щоб вона стала філією парафії в Голі, а за священика був о. Галас. Священика-уніята прохали в Підляського єпископа також і жителі с. Ганни, а селяни с. Воля Верещинська зверталися з таким проханням до о. Галаса.

Літом 1925 року відкрито кілька нових уніятських парафій. Постала парафія в с. Полосках Більського пов., на чолі якої став колишній православний священик о. Грицюк. Селяни поставились до цього без особливого ентузіазму: старші люди – пасивно, молодь – з підозрою, хоч було й невелике число прихильників унії. На відправі стало ходити десь 250 чол. з 540 православних жителів парафії. Ще одну парафію утворено в Старому Бубелі, де священиком поставлено о. Марка Ячиновського, теж колишнього православного. Тут справа пішла ще гірше – жителі під впливом агітації православного пароха з поблизького с. Гнойно замкнули церкву (яка не діяла, бо була передана католикам) на ключ і не допускали о. Ячиновського до богослужень. При цьому вони заявляли, що «якби їм прислали священика від митр. Шептицького, то вони б його прийняли, а від єпископа Пшездзецького не хочуть». З 2000 тутешніх православних тільки 15 були явними прихильниками унії.

Далі, уніятський священик відправив богослуження в Янові: тут прийшло багато людей, утворився навіть хор. Селяни були назагал задоволені з богослуження, «бо правилося точно так

само, як і в православ'ї». Нарешті, було утворена (поки що на папері, на перспективу) парафія в Києвці і планувалося відкриття філії в Угринові. В усіх цих випадках ішлося про села, де в розпорядженні католицької єпархії була «ревіндигована» у православних колишня уніятська або римо-католицька церква і де не було чинної православної парафії. Як відзначає воевода, «православні схильні вживати заходів до запровадження слов'янського обряду в пересвячених на костели колишніх уніятських церквах, а там, де є чинні православні церкви, ніхто не клопочеться про їх пересвячення на слов'янсько-католицькі».

У 1926 році були утворені парафії в Тересполі, Заболотті й Докудові в пов. Біла Підляська, у 1927 р. – в Костомлотах того ж пов., а в 1931 – в с. Шостка Радинського пов., всі з вельми невеликим числом віруючих. Парафія в Києвці так і не почала діяти, так само й парафія в Бублі – її священник обслуговував тільки філію з каплицею в с. Старий Павлів, де було 70 уніятів. Темпи поширення унії на Підляшші дедалі зменшувалися, і вже в липні 1930 р. воевода сконстатував: «пропаганда унії... тепер спинилася, наразившись на опір православної людности і протидію церковних кіл».⁹ Щоб дати нового імпульсу унійній акції, єпископ у 1933 р. запросив до с. Кодень ченців-облатів, що заснували там монастир східного обряду, і створив у селі уніятську парафію, якою з 1935 р. завідували ті ж таки облати. Однак і це не дало результатів – на 1936 р. число уніятів у Кодні досягло 60 чоловіка й зупинилося.¹⁰

Навесні 1925 р. папський нунцій повідомив єпископів Люблінського, Луцького, Віленського та Пинського, що їм надаються такі самі повноваження в справі поширення унії, як і єпископові Пшездзецькому, після чого унійна акція перекинулася на той бік Бугу. На Волині перша парафія, навернена з православ'я, з'явилася на вже в 1925 р., коли на унію перейшов парох с. Озеро Луцького повіту Євсей Сльозко з невеликою частиною парафіян. В Озері була утворена парафія слов'янського обряду, між уніятами і православними почалися сварки за церковну землю й інвентар. Сльозко їздив по навколишніх селах з найманим хором, правив служби й дешеві треби, аж поки в 1927 не повернувся на православ'я, після чого парафія в Озері припинила своє існування.

Основні успіхи унії серед православної людности Волині мали місце в 1927-33 роках, коли на унію перейшли парафії в сс. Дубечно (з 4100 чол. при православ'ї лишилося тільки 12 родин)¹¹ і Краска (з 700 чол. при православ'ї лишилося 15), Гумнища (на унію перейшло 199 родин з 234), Великі Кусковці, Жабче, Цегів та ін. Причиною наvernень був переважно конфлікт із священником або церковною владою: приміром, у с. Гаї Левятинські селяни посварилися з священником через право оренди парафіяльних ґрунтів, у с. Дубечно – вимагали, щоб їм поміняли попа й залишили старого дяка, в с. Тутовичах церковна влада продала на вируб ліс, що належав до парафії, а одночасно відмовила дотації на ремонт церкви.¹² Уся ця мотивація була дуже непевна, бо тільки но православна церковна влада йшла назустріч вимогам селян, як починався масовий вплив уніятів назад на православ'я: напр. жителі с. Крутнів Кременецького пов., що в 1927 р. були перейшли на унію, вже наступного року всі як один повернулися на православ'я.

Головним рушієм нової унії на Волині була місія редемптористів східного обряду, яких навесні 1926 р. закликав з Галичини луцький єпископ Петро Шельонжек. Провід редемптористського чину вирядив на Волинь о. Миколу Чарнецького, який підготував до переходу на унію трьох православних ченців. Восени 1926 р. редемптористи оселилися в Костополі, де відкрили каплицю для місцевих греко-католиків – галичан.¹³ Перший час діяльність місії зводилася власне до опіки над розпорощеними по Волині греко-католиками, що проживали переважно в Ковельському, Володимирському, Горохівському і Сарненському повітах. 12 вересня 1927 року ченці переїхали до

⁹ AAN, MWR i OP, t. 416, kk. 178-179.

¹⁰ Про облатів слов'янського обряду див. *Oriens* № 2 (1936). Присвячений справам унії двомісячник *Oriens*, який видавався в Кракові й редактором якого був видатний оборонець нової унії єзуїт Ян Урбан, містить, крім інформативних статей, велику кількість фотографій з життя новоуніятських парафій та монастирів.

¹¹ AAN, Ministerstwo spraw zagranicznych (MSZ), t. 2850, kk. 66-67.

¹² Докладно про Тутовичі див. AAN, MWR i OP, t. 416, kk. 776-785.

¹³ На 1930 р. на Волині проживало близько 5000 греко-католиків з Галичини, переважно тих, що купували тут землю з парцеляції поміщицьких маєтків, але також сезонних робітників, учителів та службовців (Держархів Волинської обл. [ДАВО], ф. 46, оп. 9, спр. 1889).

Ковеля, але й далі обслуговували і Костопольщину, і 20 інших осередків унії, де правили служби раз або два на місяць. У Ковелі в 1932 р. редемптористи збудували монастир при колишньому гарнізонному храмі, який передало їм військово відомство;¹⁴ згодом при монастирі постала парафія. Щоб розвантажити редемптористів від турботи про греко-католиків, в 1929 і 1931 рр. утворено парафії в Одзютічах Горохівського та в Антонівці Костопольського повіту, що мали чисто греко-католицький характер.¹⁵

На Волині католицька церква не мала в своєму розпорядженні достатньої кількості ревіндикованих церков, тому в багатьох випадках при наверненні селян на унію виникали конфлікти за церкву й парафіяльне майно. Ситуація ускладнювалася тим, що правовий статус православних церков у Польщі вважався законодавчо неврегульованим: з чинних у Польщі законів не було ясно, чи церковні споруди є власністю церкви як інституції (як то було у випадку католицької церкви), чи парафії, чи сільської громади, яка спорудила й утримує храм. Крім того, потребували законодавчого врегулювання й претензії католицької церкви на колишні римо-католицькі й уніятські храми. Відповідно, не було однозначних підстав для відповіді на питання, кому повинна дістатися церква при переході більшої частини парафіян на унію, – а питання про тимчасове право на використання церкви цілковито залежало від волі воеводської адміністрації. І якщо польська адміністрація (особливо за воеводи Вацлава Костки-Бернацького) була неприхильна до нової унії і в усіх випадках наказувала уніятим повернути церкву православним (хай навіть уніятів була абсолютна більшість), то волинський воевода Владислав Мех, з одного боку, визнавав, що до остаточного врегулювання питання про право власності майно повинно лишатися в теперішнього користувача, тобто в православної церкви, але з іншого, не вживав ніяких заходів, щоб відібрати в уніятів захоплені церкви, кажучи православним доправлятися свого в суді.¹⁶ Православні, усвідомлюючи непевність своїх прав, зверталися в суд рідко, – тільки тоді, коли церква не підлягала ревіндикації (тобто ніколи не була ні уніятською, ні римо-католицькою), а самі вони не були в явній меншості. Так було, наприклад, у справі за церкву в с. Тутувичі, яку православним вдалося відсудити. В інших випадках між уніятами і православними точився затяжний конфлікт з періодичними загостреннями – такі конфлікти добре відомі нам із зовсім недавньої історії.

Особливого розголосу набули події в с. Жабче. Свого часу тамтешні селяни тричі зверталися до православної консисторії з проханням поміняти попа (той брав завищені оплати, кривдив орендарів церковної землі й поводився вкрай нетактовно), а коли це не помогло – в 1928 р. масово (614 чоловіка з 869 православних жителів села) перейшли на унію, залишивши собі сільську церкву. Проте позostalі православні не хотіли змиритися з втратою церкви. Конфлікт особливо загострився, коли після призначення в село нового священика, активного агітатора проти унії монаха Сагайдаковського чимало уніятів повернулося на православ'я. 14 жовтня вночі православні зламали замок, захопили церкву і правили там до 15 години. Коли в церкві почали правити уніяти, православні знов вірвалися всередину й не дали закінчити відправу. Покинути церкву вони погодилися тільки після того, як поліція пообіцяла опечатати її до остаточного розв'язання справи.

Деякий час православні слали петиції та делегації до різних інстанцій, вимагаючи повернути церкву, а побачивши, що розв'язання справи затягується, 21 лютого 1929 р. близько сотні православних знову захопили храм. На пропозицію священика вони урочисто присяглися, що не покинуть церкви, поки її не повернуть православним, і замкнулися всередині. Поліція виставила

---

¹⁴ Проти передачі церкви з запізненням протестувало Міністерство віровизнань, див. AAN, MWR і ОР, спр. 472, арк. 218-220.

¹⁵ Про місію редемптористів на Волині див. Oriens, № 1 (1933).

¹⁶ Див. інструкцію воеводи повітовим старостам про те, як поводитися в випадку таких конфліктів, AAN, MWR і ОР, спр. 472, арк. 1-6: «Право використання церкви і церковного начиння належить, з погляду адміністративної влади, тим, хто володіє цим майном на даний момент... Однак адміністрація не зобов'язана силою повертати дотеперішньому власникові можливість користуватися цим майном. Покривджена сторона має право звернутися до суду». При цьому воевода відзначав: «Засадою для діяння повинне бути якнайпослідовніше додержання законів і невтручання до релігійної суперечки як такої. Органи адміністрації не повинні давати й подобі сприяння або підтримки одному чи другому визнанню...».

коло церкви пост, щоб нікого туди не впускати, але згодом, коли в «обложених» скінчилися харчі і дрова до завбачливо встановленої в церкві грубки, дозволила заносити їм потрібні припаси (і скористалась цим, щоб заблокувати двері в відчиненому положенні). «Облога» тривала десять днів; через голод, холод і антисанітарію стан замкнених в церкві людей був дуже тяжкий. Нарешті, 1 березня комендант у супроводі солтиса наказав православним очистити церкву, і більшість православних, що самі боялися зламати присягу, охоче підкорилися цьому наказу. Частина, однак, поставила опір поліції й була заарештована. Випадок у Жабчі мав розголос на цілу Польщу, про нього писали польські й навіть зарубіжні газети, він став предметом дебатів у парламенті, де мусив виступати з роз'ясненнями сам міністр віровизнань. Церква, через яку почались заворушення, була рішенням воеводи залишена православним, а уніатам Католицька Церква й уряд надали субсидію для побудови нової.¹⁷

Зайве казати, що все це сильно дискредитувало унійну акцію. Як свідчить воевода волинський, після подій у Жабчі єп. Шельонжек «істотно змінив свою тактику і відмовився від наміру форсовано поширювати унію шляхом використання невдоволення серед православних. Тепер він віддає більше уваги духовному аспектові справи, і це дає хоча й невеликі, зате певніші результати і не наражає єпископа на різні небезпідставні звинувачення».¹⁸

На Поліссі унійна акція почалася навесні 1925 року з утворенням уніятської парафії в Торокані Дрогичинського пов., при ревіндикованому в 1921 р. василіянському храмі. У 1926 р. постали парафії в Бобровичах та Ольпені, остання згодом дістала філію на Мерлінських хуторах, де уніятами були переважно колоністи з Галичини. Для галичан-таки в 1927 р. створено парафію в Городні Столинського пов. До типових мотивів навернення на унію тут додавався ще один, специфічно поліський, а саме явна недостатність мережі православних парафій і важкодоступність багатьох сіл, яка призводила до того, що, наприклад, в с. Ольпень піп приїжджав рідко, з неохотою, і прямо казав селянам, щоб шукали собі іншого священика, а на богом забутих Мерлінських хуторах священик узагалі не появлявся.¹⁹ Цим не оминув скористатися уніятський священик В. Оношко, який зачистив на хутори, пропонуючи безплатно справити ті чи інші треби. На Троїцю для народу була влаштована навіть вистава й вечір з музикою. Як читаємо в матеріалах Поліської консисторії: прибувши на Мерлінські хутори за відсутності православного священика, о. Оношко «служит вечерню, затем литургию, и все поучает: „Ваши священники – ваши первые враги, они вас ничему не учат, а только обдирают при каждом удобном случае. Скажите своему батюшке, что он не имеет права брать за крестины больше 50 грошей, а за брак – 3 злотых. Соединившись с государственной католической Церковью, вы будете иметь все бесплатно, и ваши церкви не будут знать никаких податков. Церковные земли вы бы могли распарцеловать между безземельными и малоземельными“»...²⁰

Взагалі кажучи, дешево, порівняно з розцінками православних священиків, або й зовсім безплатне надання релігійних послуг було чи не найдієвішим методом пропаганди уніятських місіонерів, який в очах селян демонстрував принципову відмінність уніятських священиків від «зажерливих» попів (які дуже часто хоч би й хотіли, то не могли брати з селян менше, будучи обтяжені численними поборами з боку консисторії). Аргумент «дешевизни» відкрито висувався навіть в літературі. Наприклад, в одній уніятській брошурці перевага унії над православ'ям доводиться саме такими аргументами. „Хотів Микола женитися з Настею, пішов до попа – давай, каже той, 50 злотих.“ Парубок давав 20, бо більш не мав, але піп не згодився. Натомість уніятський священик, по прилученні молодят до унії, повинчав їх за 10 злотих. Вдовицину дитину уніятський

¹⁷ Докладний опис подій див. у ААН, МWR і ОР, спр. 493, арк. 160-490. Вирок у справі заворушень див. у ВЧ №15 (1931).

¹⁸ ААН, МWR і ОР, спр. 416, арк. 191-192.

¹⁹ Зазначмо також, що польська влада часто-густо не дозволяла православним священикам обслуговувати села, де не було штатної православної парафії чи філії, а відкриття нових парафій чи філії всіляко утруднювалося. Натомість уніятські священики могли служити будь-де без ніяких перешкод (пор. ААН, МWR і ОР, т. 472, к. 98; Госархив Брестской области [БрОА], ф. 2059, оп. 1, д. 82, л. 47).

²⁰ Див. цікаві матеріали поліського правосл. місіонерського комітету, БрОА, ф. 2059, оп. 1, д. 82, лл. 3-4, а також д. 83.

священик охрестив за 1 злотий, а не за 5, як хотів православний, а іншу жінку взагалі висповідав безплатно, тоді як піп за це хотів 50 грошів.²¹

У 1931 р. в Любешові Камінь-Каширського повіту в колишньому капуцинському монастирі оселилося 3 монахів-капуцинів східного обряду на чолі з настоятелем-голландцем, що прибули на запрошення пинського єпископа Лозинського і мали відіграти на Поліссі ту саму роль, що й редемптористи на Волині. При монастирі постала парафія, а в 1932 і філія в Угриничах, з 1936 почала працювати семінарія на 28 учнів і лікарня.²² Ще раніше, в квітні 1928 р. на Полісся перебралося 10 черниць-студиток з Галичини на чолі з капеланом о. Каленюком. На позичені гроші була придбана ділянка в Заріччі коло Пинська, і там улаштовано монастир нового чернечого згромадження, що дістало назву «місіонерок – дітей Марії» і було покликане ширити унію серед православних. Черниці жили в тяжких умовах, в трьох поліських хатах, одна з яких була віддана під каплицю, займалися сільським господарством і рибальством, а паралельно опікувалися дітьми й хворими з навколишніх сіл, провадили катехетичну роботу. Потреба сплачувати позику унеможлиблювала розвиток монастиря, а селяни, бачачи скрутні умови існування черниць, не спішили навертатись на унію.²³ Нарешті, у Столинському повіті пропагандою унії займалися запрошені з Галичини ченці-студити, що опікувалися, зокрема, парафією на Мерлінських хуторах.²⁴

На Новоградщині головним осередком уніятства став монастир єзуїтів східного обряду в Альбертині.²⁵ Монастир був заснований ще в 1924 році, коли в Альбертині неподалік Слоніма, на землях, подарованих од місцевого поміщика графа Владислава Пусловського, осіли четверо єзуїтів, зокрема згадувані вище оо. Буржуа і Малиновський. У липні 1925 настоятелем новоствореного монастиря став Володимир Пьонгкевич, визначний діяч «нової унії». У 1932 р. в Альбертині було вже 29 ченців, а ще 28 єзуїтів працювало в Дубні та в інших місцевостях. Альбертинська місія видавала місячник «Християнин» (потім «К Соединению»), а також його білоруський аналог «Да злучення». Цікаво відзначити, що на території свого монастиря почали зводити одна коло одної і в 1937 р. викінчили дві церкви – одну латинського, а одну слов'янського обряду.

З 24 липня 1925 в Альбертині діяла парафія при каплиці, а за рік утворено парафію в віддаленому на 18 км. селі Синьковичах. У цих двох селах єзуїти провадили активну роботу: напр. у 1931 р. в Альбертині відправлено 15 шлюбів, 14 похоронів, 20 хрещень, сталося 50 навернень, у Синьковичах – 30, 70, 140 і 200, відповідно. В цих осередках єзуїти старалися провадити місію у властивому розумінні слова, добиваючись індивідуального навернення шляхом проповіді й добродійно-просвітницької діяльності (хоч і їм закидали заманювання православних безплатними требами). Однак і на Новоградщині мали місце масові навернення, зумовлені далекими від релігії причинами, як то було, наприклад, в с. Делятичі в 1927 р. Тут польська влада, під приводом того, що парафія має бути скасована, не дозволяла призначити в село православного священика, а селянам на їх скарги відповідала, що священика не призначає сама ж поліська консисторія. Як наслідок, обурені супроти своєї єрархії селяни попрохали в католицького єпископа священика-уніята, який не заставив себе чекати.²⁶

---

²¹ *Што такое унія?* Вільно, б. р. Щоб краще уявити собі розмір цих оплат, зазначимо, що на роботах у поміщицькому маєтку, при ненормованому робочому дні, поліський селянин заробляв 80 грошів на день, а жінки – 50 грошів (та й то платили частіш натурою), а на лісозаготівлях – у кращі роки 5-6, а в часи депресії – 3-4 злотих.

²² Про капуцинів східного обряду див. *Oriens* №1 (1934), а також БрОА, ф. 1, оп. 10, д. 249, лл. 10-11 (багато цікавих відомостей про діяльність монастиря й його насельників).

²³ Про місіонерок – дітей Марії див. *Oriens* № 1 (1934). Див. також листи монашок і їх настоятеля Зенона Каленюка до митр. Шептицького: ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 231. Фактично, монастир існував тільки завдяки регулярним субсидіям (100 злотих місячно) та періодичним більшим внескам од митр. Шептицького. Просьби про фінансову допомогу становлять чи не весь зміст о. Каленюкових листів. Станом на 1933 Діти Марії були винні 9 500 злотих Львівському земельному банкові, 7 100 злотих Віленському земельному банкові та 9 600 злотих Пинській єпископській курії (ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 231, арк. 21-22).

²⁴ Про студитів див. *Oriens* № 2 (1935).

²⁵ Про Альбертин див. *Oriens* № 2 (1933) та Piątkiewicz Wł., *Prawda o Albertynie*. Краків 1932.

²⁶ *Воскресное чтение* (ВЧ), № 24 (1925).

Була утворена також парафія в містечку Столпці: її організував напр. 1929 року священник Зенон Шимкевич, що згуртував довкола себе 10 чоловіка. Влітку 1932 року його змінив Константин Сонгайло, про якого місцевий православний благочинний у звідомленні від 22 лютого 1935 року відзивався так: «Уніятську парафію в Столпцях очолює ксьондз Константин Сонгайло. Це чоловік похилого віку, але енергійний. У звітному році поважної пропаганди унії не провадив. А проте, існування уніятської парафії в межах Столпцівського благочинія – явище дуже небажане... Наприклад, коли православний священник відмовляється вінчати шлюбіванців через те, що вони не виконали своїх християнських обов'язків, то нерідко такі «молоді» пригрожують уніятю, який вінчає православних за 5 злотих і ніяких негодних умов не ставить... У 1934 р. Сонгайло повинчав 4 православні пари... Повінчані в уніятському костелі все ж мають себе за православних і ходять у православну церкву».²⁷ На 1934 рік у Столпцях було: згідно з даними воеводства – 40, а згідно з даними Віленської православної консисторії – всього троє уніятів.

На Білосточчині успіхи унії обмежились, фактично, трьома парафіями: Фасти, Косно й Курашево. У Фастах селянам ішлося про відкриття недіючої церкви, в Курашеві церква хоч і діяла, однак не мала свого священника, а в с. Косно священник був, але «своїм неморальним поведженням і надмірними оплатами за треби викликав ненависть селян».²⁸ На унію повернулася переважна більшість віруючих цих парафій (напр. у п'яти селах парафії Фасти православних лишилося 8 родин), тож перехід церкви до уніятів скрізь відбувся безконфліктно. Особливо сильні позиції мала унія в Фастах, де уніятським священником був колишній православний монах Гапанович, який відзначався інтелігентністю (написав брошуру на захист унії) та імпазантною зовнішністю і вельми припав до душі селянам, так що ті постановили: о. Гапанович «хоч і уніят, але добрий і мудрий батюшка, і в Фастах мусить бути».²⁹ У Курашеві, навпаки, унія швидко занепадала: коли пинський єпископ не хотів віддати селянам в оренду 36 га належної до парафії землі, серед уніятів почалось обурення й масові переходи на православ'я, так що з колишніх 800 чоловіка на 1932 рік при унії лишилось менш як 40; мало того – православні відібрали назад свою церкву.³⁰

На Віленщині унійна акція була малоуспішна – реально діяла тільки парафія в Вільно, та й то після повернення на православ'я її пароха, архимандрита Морозова (колишнього ректора віленської православної семінарії) престиж унії сильно занепадав, дарма що в самому м. Вільно існував великий місіонерський осередок – монастир утвореного в 1928 р. з метою поширення унії згуртаження сестер-місіонерок Серця Ісусового. Діяльність цього згуртаження поширювалася і на Полісся, Волинь та Підляшшя, де при окремих парафіях вони утримували дитсадки та медичні пункти, провадили катехитичну й освітню діяльність. На 1932 р. віленських сестер-місіонерок було вже 30 чоловік (в т. ч. 14 катехиток, 10 робітниць, 4 медсестер).

Ув інших районах Віленщини – в м. Постави й містечку Ілія, селах Миколаїв та Дикущки діяльність уніятських парафій була короткотривала і невдала. Так, у і звідомленні архієпископа віленського Олександра (Іноземцева) від 26 серпня 1931 року читаємо: «Агітація за унію провадилася в м. Ілія, де була уніятська парафія, але успіху не мала... Уніятам не вдалося спокусити православних дешевизною треб і запереченням різного роду пожертв на церковні потреби. За весь час вони зуміли перевести на унію колишнього вихованця Віленської семінарії Гуриновича, однак він недовго пробув там і повернувся на православ'я. Крім нього, спокусили також Булгака, який 10 місяців просидів у тюрмі: йому запропонували місце псаломщика».³¹

З чотирьох «окраїнних» єпископів тільки люблінський єп. Мар'ян Фульман поставився до нової унії без запалу, вважаючи, що та, не запроваджуючи зовнішніх відмінностей в обряді, не може бути гротвною і тривкою.³² Відповідно в люблінській єпархії унійна акція розпочалась допіру в 1930 р., коли запрошений з Галичини чернець-василіянин утворив місіонерський осередок в Городлі і навернув на унію бл. 150 православних. У листопаді 1931 р. василіянам

²⁷ Литовський державний історичний архів (ЛДІА), ф. 605, оп. 12, спр. 1574. Цит. за статтею: Феодор Кривонос «Унія „восточного обряда“ – начало и конец» // *Труды Минской Духовной Академии*, №2 (Жировичі 2003).

²⁸ ААН, МWR і ОР, спр. 472, арк. 97, 197-201. Див. також ААН, MSZ, т. 2850, кк. 76-78.

²⁹ Там само, к. 76-78.

³⁰ Див. ААН, МWR і ОР, т. 392.

³¹ ЛДІА, ф. 605, оп. 12, спр. 1538 (цит. за Ф. Кривонос, *Унія восточного обряда...*).

³² ААН, МWR і ОР, т. 416, кк. 178 – 179.

передано ревіндиковану церкву в Грабовці, і там теж постала парафія з 250 віруючими.³³ Крім того, в Любліні при місійному інституті діяла каплиця слов'янського обряду. На цьому успіхи нової унії на Холмщині й обмежилися.

***

Попервах головним кадровим резервом священиків східного обряду були колишні православні попи – «перелети», як називала їх православна преса. Вони переходили на унію, часто-густо, через конфлікт з церковною владою або в пошуках матеріальної вигоди і становили елемент морально нестійкий і маловартий. Який успіх могла мати пропаганда уніятського свящ. Нікольського в с. Полосках, коли він, будучи перед тим православним деканом, їздив по селах, агітуючи проти унії?³⁴ Багато з «перелетів» потім вертали на православ'я, тягнучи за собою й свою паству (напр. парафія в с. Ятвязьку на Білосточчині перестала існувати, тільки-но священик М. Камінський перейшов назад на православ'я).³⁵ Тим часом римо-католицькі священики зовсім не спішили переходити на слов'янський обряд. Відповідно, на 1 вересня 1930 р. з 30 священиків слов'янсько-візантійського обряду було «перелетів» з православ'я – 22, єзуїтів східного обряду – 6, редemptорист – 1, колишній православний монах з Румунії – 1. За 1925-30 рр. четверо священиків перекинулось назад на православ'я, а двоє – то й узагалі перейшли на секту мар'явітів.³⁶ Відчувався гострий брак добрих кадрів, так що деякі парафії, як-от Жабче в 1934-35 рр., довгий час лишалися без пастиря.

Для вирішення кадрової проблеми в 1926 р. був утворений новіціят при монастирі в Альбертині, з 1927 почалась підготовка священиків східного обряду в Луцькій семінарії, а 1928 року єп. Шельонжек заснував для цього в м. Дубно, в ревіндикованих будинках колишнього монастиря бернардинів третій відділ Луцької духовної семінарії. Через матеріальну невлаштованість і брак сталих викладачів семінарію закінчило тільки троє студентів, а з червня 1929 по середину 1931 р. вона взагалі не діяла. У 1931 Пій XI відновив її діяльність, утворивши Папську семінарію східного обряду, керівництво якою було дорочене єзуїтам з Альбертина. Після ремонту будівель семінарія прийняла 19 студентів; в 1932 р. їх було вже 26, в 1938 – 29. Навчання тривало 5 років, згідно з затвердженою в Римі програмою семінаристам читали богослов'я, філософію, канонічне право (по-латині), історію філософії та риторичку (по-польському), літургіку й катехетику (по-українському). Семінарія діставала щедру дотацію з спеціального фонду (10000 злотих у 1937 р.) і субвенції з Польщі та з-за кордону, мала 57 га землі, видавала часопис «Друг».³⁷ Крім Дубен та Альбертина, духовних слов'янського обряду готували також у Любліні та Пинську.

КІНЕЦЬ „НОВОЇ УНІЇ“

Доіро з розгромом Польщі в 1939 році митр. Шептицький зміг використати надані йому ще в 1908 р. повноваження і перебрав у свої руки керівництво тими «слов'янсько-візантійськими» парафіями, що опинилися на території СРСР. 9 вересня 1939 р. митрополит скликав у Львові синод греко-католицьких єпископів, який ухвалив рішення про створення на території СРСР чотирьох греко-католицьких екзархатів. Зокрема, екзархом Волині (разом з Житомирщиною), Полісся, Холмщини й Підляшшя був призначений єпископ Чарнецький, який виконував обов'язки екзарха й на Білорусі, аж доки в вересні 1940 р. екзархом Білорусі не став єзуїт з Альбертина Антон Неманцевич.³⁸

³³ ААН, МВР і ОР, т. 471, кк. 154-155.

³⁴ ААН, МВР і ОР, т. 472, кк. 225-226.

³⁵ ААН, МВР і ОР, т. 472, к. 149.

³⁶ Епопея колишнього псаломщика на прізвище Шведко на цьому не закінчилася: від мар'явітів він перейшов до Польської Національної Католицької Церкви (т.зв. ходуровців), яка теж хотіла мати свою унію, і став парохом ходуровської парафії східного обряду в с. Тарноватка Томашівського пов. Правда, невдовзі парафіяни вигнали його і запросили православного священика. Див. ВЧ, №25 (1931). Про певного отця Чистовського, „колишнього уніята“, що пропагував мар'явітство у Берестейському повіті, див. БрОА, ф. 1, оп. 10, д. 2307, л. 36; оп. 2, спр. 2322, арк. 4.

³⁷ Про семінарію в Дубні див. ААН, МВР і ОР, т. 416, кк. 322-23; т. 472, к. 16.

³⁸ Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ), ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 1-7.

Папа Пій XII попервах відмовився затвердити постанови синоду, очевидно, боячись ускладнень у стосунках з СРСР, і навіть припинив був особливі повноваження Шептицького.³⁹ Але з нападом Німеччини на Радянський Союз ситуація різко змінилася, і вже в 22 грудня 1941 р. папа дав голові Східної конгрегації кардиналові Тіссерану авдієнцію, під час якої затвердив усіх чотирьох екзархів (заборонивши, однак, оголошувати про їх призначення публічно) і підпорядкував їх особисто Шептицькому як «делегатові святого Престолу». Щоправда, папа не вволив просьбу Шептицького про те, що вибрати з-поміж повернутих на унію православних людей, який можна було б висвятити на єпископів кількох більших міст на Великій Україні (напр. Полтави).⁴⁰ Так чи так, протягом усього періоду «перших совітів» греко-католики готувалися до місії на території СРСР (передовсім на Волині), і місія ця бачилася їм саме як запровадження унії з цілковитим збереженням православної обрядовості. Здавалося, перед Греко-Католицькою Церквою і її митрополитом відкрилися ті широкі можливості, яких вони так довго чекали: однак на цей час нова унія вже значно ослабла – і далі втрачала й так скромні здобутки міжвоєнного періоду.

Ще в 1939 році радянська влада була конфіскувала майно Дубенської семінарії (будинки, бібліотеку, сад, поле), а церкву обернули на кінотеатр для солдатів. Така сама доля спіткала монастир редemptористів у Ковелі. Каплиці в Колодяжному і Тутковичах перетворено на клуби, а в Застав'ї і Матині – на кооперативи. З Дубечна і Краски уніятських священників вигнано.⁴¹ Священики оо. Гук з Одзютичів та Пасічник з Гаїв покинули свої парафії через утиски з боку радянської влади й високі податки. На середину 1941 року, згідно з даними єп. Чарнецького, на Волині існували (реально чи формально?) парафії та місіонерські станиці східного обряду в Ковелі, Ратному, Володимирі-Волинському, Одзютичах, Голобах, Матині/Застав'ї, Тутковичах, Малих Селищах, Карбищах, Антонівці, Кусківцях, Бубнові, Жабчі та Гумнищах. Всього в екзархаті Чарнецького (тобто на Волині, Поліссі, Холмщині й Підляшші) лишалося 12 уніятських священників. Єдиною підмогою стало повернення трьох священників-апостатів, яким тимчасово приділено парафії в Галичині, та переселення на Волинь певної кількості галичан (заходами Радянської влади).⁴² Що ж до Білоруси, то уніятську церкву в Альбертині перетворили на кінотеатр, і служби для позostalих 20 уніятів правилися в підвалах костелу.⁴³

З приходом німців гоніння на релігію припинилися, зате активізувалися православні. Відтак, у деяких місцевостях вони забрали назад свої колишні церкви, а де-інде священники-перелети вирішили повернутися на православ'я. Скажімо, в 1941 р. на території Білоруського екзархату ще діяли парафії в Альбертині, Делятичах, Бобровичах та Синьковичах, але вже в 1942 церкви в Бобровичах та Синьковичах відібрали православні.⁴⁴ На Волині православні зайняли парафію в Красці, на Поліссі – в Торокані й Бобровичах. Перейшли назад на православ'я волинські священники А. Вікторовський та Г. Перчиклей, а священники з поляків переважно повернулись на латинський обряд.⁴⁵ На Білосточчині парафія в Косні та рештки парафії в Курашеві повернулись на православ'я, і тільки парафія в с. Фасті існувала до 1944 р., коли о. Гапанович з наближенням фронту виїхав у невідомому напрямі.⁴⁶ Нарешті, новоуніятська церква в Вільні була закрита ще десь у 1941, а двоє священників східного обряду, що не мали литовського громадянства, були в 1942 р. заарештовані.⁴⁷

З приходом німецького окупанта діяльність новоуніятів дещо активізувалася. Ще в серпні 1941 року, А. Неманцевич наново освятив спрофановану церкву в Альбертині й зайняв кілька кімнат в опустілім монастирі. В Альбертині він був, здається, самотній – монастирська братія, що в 1939 році налічувала шість десятків чоловіка, на 1942 рік уся розפורшилася.⁴⁸ Так чи так, а вже 5

³⁹ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 6114, арк. 18-25.

⁴⁰ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 129-132.

⁴¹ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 34.

⁴² ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 41.

⁴³ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 33.

⁴⁴ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 33, 140.

⁴⁵ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 145.

⁴⁶ Sergiusz Borowik. «Unici w Fastach» // *Przegląd Prawosławny*, № 4 (2005).

⁴⁷ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 114, арк. 8, 15.

⁴⁸ Див. листи В. Толочка, ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 114, арк. 4-6: «В Альбертині з східних отців є тільки др. А. Неманцевич. Із „східняків“ більше нікого. Може ще якісь братчик-служебник».

лютого 1942 року о. Неманцевич уже представився новим властям, і 16 березня 1942 р. дістав від Генерального комісара Білорусі документ про його визнання як екзарха. Відтак він почав розвивати місіонерську діяльність, зокрема домовився про пропаганду унії через «Барановицьку газету». Його заходи одразу набрали виразного національно-білоруського характеру: запроваджено білоруську мову в літургію, проголошено «Апостольство молитви за Білорусь».⁴⁹ У червні 1942 на соборі екзархів у Львові Шептицький радив А. Неманцевичу поїхати в Жировичі, щоб спробувати схилити до унії тамтешніх православних єрархів.⁵⁰ Однак невідомо, чи встиглося це зробити, бо вже 9 липня 1942 р., невдовзі після поворення зі Львова, Неманцевич був заарештований в Альбертині – за що, достеменно невідомо, – і, перехворівши на тиф, 6 січня 1931 року помер у тюрмі в Мінську.⁵¹ Відтак припинилася й усяка унійна діяльність на Білорусі.

Щодо діяльності екзарха Чарнецького в воєнні роки і становища на Волині, нічого певного ustalити не вдалося. Натомість є трохи відомостей про те, що діялося по той бік Бугу – на Холмщині та Підляшші. Тут активізація православ'я почалася одразу по приході німців, коли місцева адміністрація опинилася значною мірою в руках українців. Ясна річ, ніщо не заважало православним повернути собі свої колишні церкви. Скажімо, в с. Полосках в 1940 православні забрали назад церкву, а в 1941 – і плебанію, так що о. Галас, переведений сюди кілька років тому, був залишений на ласку свого православного колеги, який погодився не виганяти його на вулицю. Богослужіння для десятка позоставших греко-католиків правилися в православному храмі. У Тересполі в м. Тересполі в 1941 р. «католики східного обряду» під проводом своїх священників О. Нікольського та І. Гука відкинулись від унії і пересвятили церкву на православну. Православним дісталися також церкви в Голі, в Грабовці, в Старому Бублі, а в с. Шостка православні забрали з уніяцької каплиці іконостас і начиння. Нарешті, парафія в Заболотті була перетворена на латинську.⁵² Згідно з листами о. Юрія Пашковського з Білої на Підляшші, на кінець 1941 року діяли – подекуди, мабуть, чисто формально – парафії в Докудові (бл. 450 душ, з 1940 при парафії дитсадок), Павлові (50-60 душ), Костомлоти (100 душ), Кодні (40-50 душ), Голі (10 душ), Шостці (40 душ). Окрім цих давніших осередків, у 1940 почала діяти нова парафія в Білій Підляській, що обслуговувала головно біженців з підрадянської Галичини (в 1940 в місті й околиці їх було бл. 300, але після 1941 більшість повернулася до Галичини, лишилося кілька десятків).⁵³

На Підляшші становище позоставших осередків нової унії було – як писали четверо тамтешніх священників до митр. Шептицького – «критичне з браку належної опіки зо сторони латинського ординарія латинського обряду».⁵⁴ Цікаво, що серед недругів унії були не тільки православні представники місцевої адміністрації, а й греко-католики з Галичини: саме греко-католики з місцевого українського комітету відібрали в о. Галаса ключі від церкви в Полосках, а «українська поліція, що складалася винятково з греко-католиків, не раз завдавала йому неприємностей, коли ставала по боці православного священника, грозила о. Галасові арештом і зневажала його». Як констатує о. Сулковський з Тересполь/Білої: «Ни православные, ни поляки не были к нам так враждебно настроены, как греко-католики. Они повторяли за православными ту неправду, что мы якобы полячим верных, но не хотели считаться с тем, что ведь поляки называли нас русификаторами, украинизаторами и т.п. эпитетами».⁵⁵ Поза тим, ліквідації уніяцьких парафій

⁴⁹ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 142.

⁵⁰ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 146.

⁵¹ Национальный архив Республики Беларусь, ф. 370, оп. 1, д. 2, л. 5. Цит. в ст. Яўген Усошын, Сяргей Гаек. «Экзарх Антон Неманцевіч – верны сьведка Евангелья» // *Roczniki Teologiczne*, том LIII-LIV, зощ. 7 (2006-2007), сс. 153-163. У воєнні роки на Білорусі було, крім Неманцевича, ще як мінімум двоє новоуніяцьких священників: о. Вацлав Оношко та о. Лев Горошко. Останній у 1941 був призначений намісником екзарха, однак у воєнні роки, скільки відомо, не займався душпастирською працею, а перебував як світська особа в Барановичах. В 1944 обоє покинули Білорусь.

⁵² Лист о. Юрія Пашковського з Білої Підляської, ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 26-27; звіт Чарнецького з червня 1942: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 16, арк. 145; Дарафей Фіонік. «Жыхароў Бубля стаянне ў веры». // *Przegląd Prawosławny*, № 11 (2002).

⁵³ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 26-27.

⁵⁴ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 229-230.

⁵⁵ Лист о. Сулковського до митр. Шептицького: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 224-228.

на Підляшші домогалася й Православни Церква; скажімо, в 1943 р. відповідний меморіал подав до генерал-губернаторства архієпископ Іларіон.⁵⁶

Південніше, на Холмщині, ситуація була багато в чому схожа: тут також місцевий Укр. Допомоговий Комітет фаворизував православ'я, а унію толерував тільки в формі двох фактично існуючих парафій оо. василіян у Грубешові й Городлі, не допускаючи до її експансії. Мало того, в лютому 1943 року „Група православних українців Холмщини з Підляшшям” звернулася до єп. Іларіона (Огієнка) з меморіалом, у якому закликала взагалі зліквідувати уніятську акцію „без залишення якого-небудь насіння на майбутнє”.⁵⁷ Тим часом, у 1943 році дві позostalі уніятські парафії Холмщини стикнулися з небаченим впливом охочих навернутися на унію – але не з православ'я, а з латинства. В січні 1943 року німці розпочали акцію виселення поляків з Грубешівського та деяких інших повітів, і велика кількість т. зв. «латинників» («калакутів», колишніх уніятів, що в 1905 перейшли з православ'я до Римо-Католицької Церкви і, зберігши мову, почасти набрали польської національної свідомости), почали зголошуватись українцями, щоб таким чином уникнути виселення. В УДК їм відповіли, що ті мусять змінити також і віру – і багато хто з «латинників» волів перейти на унію, ніж на православ'я. Як писав із Городла о. Доротей Сироїд, «через цілий тиждень зголошувалися щодня до мене до впису до Гр. Кат. Церкви по 40-50 осіб, та ще деякі відходили ні з чим, яких годі було через натовп вписати... Латинники зголошуються до Гр. Кат. Церкви масово й без найменших вагань». Однак дуже скоро виявилось, що «в УДК роблять зголошеним непереможні труднощі» за те, що вони зголосилися на унію, а не на православ'я. Мотивація була проста. Як казав його голова Грубешівського УДК др. М. Струтинський: «Як раз зломиться і перейде латинник на православ'я, то вже основно відгородиться від польщизни й стане українцем». Тих же, хто перейшов на унію, грозили виселити разом з поляками, «бо ви собі шукаєте якоїсь іншої віри». Відтак, скажімо, 30 латинників з с. Мстиславичі, що перейшли на унію 16-18 січня, за кілька днів знову вернули на латинство, бо УДК відмовився визнати їх, уніятів, українцями, а «продавати віру», переходячи на православ'я, вони не захотіли.⁵⁸

Цілком очевидно, що діяльність білоруського екзарха, як і єп. Чарнецького, не мала особливих шансів на успіх. Німецька влада не була зацікавлена в релігійному бродінні й потенціалних релігійних чварах на православних теренах і досить одверто фаворизувала православ'я. Українські націоналісти також віддавали перевагу автокефальному православ'ю, а не зв'язаній з Римом унії.⁵⁹ А латинські єпископи, як от віленський арх. Ялбжиковський, воліли розвивати місію в латинському обряді – хоч теж без особливих успіхів через протидію з боку німецької влади.⁶⁰ Отож єдиною підтримкою для нової унії була Греко-Католицька Церква, хоча й тут не відомо, якою мірою ця підтримка була моральна, а якою матеріальна. Відомо, що Шептицький звертався до латинських єпископів з проською посприяти екзархам.⁶¹ Відомо також, що в воєнні роки Шептицький надавав підляським неоуніятським священикам богослужбові стипендії в кількості злотих на відправлення богослужень *ad intentionem dantis*.⁶² А проте, наприклад, на Підляшші платню новоуніятським священикам і далі виплачувала Підляська римо-католицька курія, і підляські парохі ще в 1943 р. просили Шептицького прийняти їх під юрисдикцію греко-католицького єпископа. Грунту для пропаганди унії не було практично ніякого: серед воєнної завірюхи й повсякчасної турботи про виживання людність значною мірою збайдужіла до релігійних справ, тим паче що релігійні утиски зійшли з порядку денного. Тим-то й не дивно, що многонадійний, як попервах здавалося, воєнний період, коли Греко-Католицька Церква нарешті

⁵⁶ ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 38-39.

⁵⁷ Див. ЦДІАЛ, ф. 408, оп. 1, спр. 1042: стаття „Ганебний документ” – відгук на меморіал холмських православних.

⁵⁸ Листи о. Сироїда до митр. Шептицького: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 121, 125.

⁵⁹ Пор. звіт Й. Сліпого: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 143-144: «Німецька влада взагалі противна тому, щоб наше священство йшло на Україну і ширило там з'єдинення». Натомість націоналісти виступають за автокефальну Церкву, а бандерівці «навіть намовляють наших питомців, щоб ішли на Україну й були автокефальними священиками».

⁶⁰ Про це див. листи Вол. Толочка з Вільна: ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 114, арк. 1-3, 8.

⁶¹ Пор. лист до віленського арх. Рейніса з квітня 1942: ЦДІАЛ, ф. 358, оп. 3, спр. 121, арк. 1.

⁶² ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 110, арк. 31-32.

змогла взяти пропаганду нової унії в свої руки, обернувся періодом швидкого і нестримного занепаду всього того, що було розбудоване в міжвоєнні роки.

Остаточний кінець нової унії настав із відходом окупантів під натиском Радянської армії. В 1944 році, з поверненням радянської влади, редемптористи, що були повернулися до Ковеля, мусли знову покинути Волинь. Ще раніше виїхали з Любешова тамтешні ченці-капуцини. 1945 року на Волині лишалося тільки п'ять громад греко-католиків, з яких три (в сс. Гумнище, Жабче, Джари) являли собою осередки, утворені в рамках нової унії, а два інші склалися з репатріантів з Польщі. Що цікаво, громада в с. Гумнищі навіть пробувала реєструватися. Однак в тому ж таки 1945 році 25 родин уніятів з с. Жабче «організовано перейшли на православ'я», а невдовзі за їх прикладом пішли, напевно, й інші.⁶³

На території тепер уже Польської Народної Республіки початком кінця нової унії став «обмін населенням» між Польщею і СРСР у 1944 році. По його завершенні в Польщі лишалося тільки чотири парафії східного обряду: в Бублі, Докудові, Полосках і Костомлотах. Після акції «Вісла» в 1947 році вони лишилися великою мірою без парафіян – і три з них невдовзі були скасовані. Перетривати всі ці перипетії змогла тільки парафія в с. Костомлоти – завдяки своєму парохіві, випускникові Дубенської семінарії о. Олександрові Прилуцькому, що в 1947 році не схотів переходити на латинський обряд, одказавши єпископові, що не потрапить вимовити «секула секулорум». Ця парафія з двома сотнями віруючих існує й донині.⁶⁴

Ritus bizantino-slavicus

Горизонти унійної акції, як уже зазначалося, не обмежувались ні Підляшшям, ні навіть Польщею – вона розглядалася як підготовка до запровадження унії на території Росії, точніше СРСР (що цікаво, ватиканські інструкції, говорячи про потенційних уніятів, православних жителів колишньої імперії, називають їх «росіянами», хоч перші свої кроки нова унія робила головно серед українців та білорусів). З падінням більшовицького режиму осередки унії слов'янського обряду мали б – як планувала конгрегація pro Ecclesia Orientale – стати плацдармом для експансії уніятства на радянську Росію та Білорусь, тоді як завданням греко-католицької церкви було б опанувати решту України.⁶⁵ Відповідно, «слов'янсько-візантійський обряд» мав до найменших деталей повторювати синодальний обряд російської церкви. Інструкція «*Zelum amplitudinis*» закликала «з великою пошаною ставитися до східного обряду, який вельми цінує православна людність», і наказувала, щоб «усі аж до найменшого обряди грецької церкви, всі її звичаї, передані традицією, були якнайстаранніше збережені, адже усяка їх зміна викликає тільки замішання і згіршення серед нез'єдинених».⁶⁶ Відповідно, в новостворених уніятських парафіях (включно з тими, де працювали священники з Галичини) практикувався синодальний обряд з тою тільки різницею, що в екстеніях поминалося ім'я папи. Тільки в кількох парафіях на Волині, де жили приїжджі з Галичини греко-католики, правилось за греко-католицьким обрядом, та ще в містечку Городні на Холмщині оо. василіяни відновили певні обряди з часів давньої унії (т. зв. монстранції).⁶⁷

Вірлячи в перспективі нової унії, Ватикан утримувався від намагань повернути православних на латинський обряд. Інструкція «*Zelum amplitudinis*» передбачала, що кожен православний, який навертається на католицизм, повинен належати до східного обряду, хіба що категорично не бажає бути уніятим і врочисто про це заявить, але й потім він у будь-який час без ніяких труднощів зможе перейти назад на східний обряд. Таке фаворизування східного обряду було неприйнятне для польської влади, яка слушно ототожнювала експансію латинства з експансією польської національності. Чи не під впливом польських вимог у наступній, теж таємній і тимчасовій

⁶³ ДАВО, ф. Р-605, оп. 2, спр. 1, арк. 28, 120.

⁶⁴ Докладно про історію і теперішній стан парафії в Костомлотах див. Pulcyn T. *Kostomłoty. Dzieje jedynej w Polsce neounickiej parafii i sanktuarium unitów podlaskich według opowiadania ojca Romana Pientki, marianina.* – Варшава 1998.

⁶⁵ Див. ААН, MSZ, т. 2859, кк. 155-165.

⁶⁶ Витяги з інструкції див. у газ. *Przegląd Katolicki*, 23 і 30 січня 1938, а також у *Pamiętniku I-ej Konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku*, Пинськ 1931.

⁶⁷ Коли до Городла прибув уніятський священник, люди самі впоминалися за це, питаючи: «Чи унія буде з монстранцією, чи без монстранції». *Oriens*, №6 (1933).

інструкції «Laudabile sane» від 20 серпня 1929 року акценти були вже трохи інші: «коли ті, хто повертається до католицизму, будуть достатньо мірою навчені й приготовані, треба звернути їм увагу на те, що вони можуть вибрати собі обряд», пояснивши при цьому, що і східний, і латинський обряди однаково католицькі. «Однак, – читаємо далі, – не треба нахилияти їх до латинського обряду всупереч їх намірам та звичкам».⁶⁸

Ватикан вважав, що вороже ставлення православних до католицизму зумовлене ототожненням католицької віри з Польщею та поляками, а католицизм «сам по собі», позбавлений польського характеру і зодягнений у східні обрядові шати – буде для них прийнятніший.⁶⁹ З огляду на це нова унія в планах Ватикану та в задумах головних її діячів не повинна була мати ні польського, ні тим паче колонізаційного характеру.⁷⁰ 9 листопада 1926 р. на конференції польських католицьких єпископів, що провадили в своїх єпархіях унійну акцію, постановлено використовувати в навчанні віри ту мову, якою розмовляють місцеві люди, тоді як мовою богослужень лишалася церковнослов'янська в російській вимові. Таку позицію поділяв і Рим. Наприклад, в опублікованій 1937 року остаточній інструкції «Про душпастирство католиків східного обряду в польських єпархіях поза Галичиною» («Pro incenso studio») сказано: проповіді й катехизу провадити мовою, якою розмовляють віруючі, видавати цю ж мовою потрібну літературу, ставити на парафії священника тої самої національності.⁷¹ На практиці в унійній акції вживалися українська та білоруська мови, а також дуже часто російська – звична мова культурного та релігійного життя, зацеплена селянам за посередництвом царської школи, церкви та служби армії. Місіонери-поляки вживали також і польської.

Цілковите збереження православного обряду породжувало питання: чи можна тут узагалі говорити про навернення, а не – як закидав дехто – про обман, симуляцію, використання того факту, що для переважної більшості селян їхня віра була тотожна з зовнішніми обрядовими формами. Адже при наверненні від рядових віруючих не вимагалось знати католицьке віровчення – вважалось, що визнаючи владу папи, вони тим самим визнають і католицькі догмати (навіть «Вірую», щоб не викликати замішання серед нововернутих, читали без *filioque*).⁷² Унійтські священники та призначений згодом єпископ-візитатор Чарнецький носили точнісінько таке саме облачення, як і православні духовні. Щоб не відштовхувати людей, місіонери часто-густо уникали називати унійтів католиками, кажучи селянам, що прийнявши унію, вони лишаються православними, навіть православнішими, ніж були. Ось, напр., як промовляв до селян о. Гапанович з с. Фасти: «Ви православні, і я теж. Я правлю службу, як і раніше. Але я православний, що визнає папу. Великі отці Сходу... були православні і перебували в єдності з римським патріархом. І ми такі будемо. Російське православ'я не має патріарха, а патріарх мусить бути – в такому разі ним є папа римський. Я римський православний».⁷³ Пропонувалися й інші теорії, що пояснювали потребу переходу на унію: «Тяжко повірити, але селян, кажуть, переконують, що

---

⁶⁸ *Przegląd Katolicki*, 23 і 30 січня 1938.

⁶⁹ Як казали місіонери, «ми запускаємо борода й надягаємо ризи, щоб місцевий люд не вважав нас за поляків, бо цей люд нейтральний щодо католицизму, але ворожий супроти панів і поляків». AAN, MWR і OP, спр. 414, арк. 694.

⁷⁰ Пор., напр., промову єп. Пшездзєцького на уніоністському конгресі у Велеграді в 1927 р., яка присвячена тим перешкодам, що ставить на шляху возз'єднання церков войовничий націоналізм, і завершується закликком: «Łączyc z Chrystusem! Nikogo nie wynaradawiać!» // *Wiadomości archidiecezjalne warszawskie*, № 9, вересень 1924 р. Прагматичний підхід до методів унійної діяльності добре характеризують слова пинського єп. Лозинського в *Pamiętniku II-jej Konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku* (Пинськ 1932): «З цілей місіонерської праці має бути усунена будь-яка думка про зміцнення держави, посилення тої чи іншої національності... Питання... мови проповідей, авторитету чи експансії певної національності, а тим більше амбіції певних осіб чи угруповань треба розглядати суто з утилітарного погляду» (с. 93-94).

⁷¹ Текст див. у *Miesięczniku kościelnym archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej*, № 12 (1937).

⁷² «Усунуте оте знамените *filioque*, одвічне яблуко розбрату, з тексту Апостольського символу віри, на тій підставі, що і так в цьому символі не перераховується всіх без винятку догматів» (AAN, MWR і OP, t. 414, k. 694).

⁷³ Ці слова білостоцький католицький декан наводить як позитивний приклад тлумачення терміну «православний». Див. *Pamiętnik II-jej Konferencji kapłańskiej w sprawie unji kościelnej w Pińsku*. Пинськ 1932. С. 118.

давніше головою Православної Церкви був цар, а тепер, коли царя нема, папа п е р е й ш о в на православ'я і йому всі православні підлягають».⁷⁴

Через це в порядку речей були різного роду непорозуміння, несвідомі навернення: «Темний люд не відрізняє священника-уніята від православного попа, і звичними є випадки, коли виявляється, що гаданий „уніят” не здає собі справи із зміни визнання і далі, як і перед тим, вважає себе за православного, а православну церкву і попа за опору своєї віри...».⁷⁵ Наприклад, як відзначав люблінський воєвода, спостерігаючи утвердження унії в с. Голя: «Православний люд, хоч і ставиться до нового обряду з великою осторогою, але не здає собі справи, що йдеться про інше визнання, не аналізує нововведень і ходить на слов'янсько-католицькі відправи, бо там сповна збережений православний церемоніал і це нічого не коштує». Характерний факт, який наочно показує, що уніяти не усвідомлювали, що вони уже не православні, мав місце 24 вересня 1924 р.: коли у православній церкві в с. Гороститі мав відбутися щорічний відпуст, парафіяни просили о. Галаса, щоб він став на чолі процесії, а коли той відмовився, пішли на відпуст самі.⁷⁶

Унійні діячі розуміли небезпеку «симуляції» і малу вартість «напівнесвідомих» навернень, і тому на конференціях у справі унії, що відбувалися в Пинську,⁷⁷ раз-по-раз лунали заклики не боятися слова «католик», чітко пояснювати людям, що йдеться про навернення, про зміну релігії, а якщо й уживати назви «православний», то так пояснювати зміст цього слова, «щоб його вживання... не давало підстави ні до якого змішування понять». Багато говорилося про потребу певної модифікації синодального обряду в католицькому дусі (наприклад, про запровадження культу евхаристії), щоб закріпити в уніятів почуття відмінності від православних. Але на практиці місіонери нерідко йшли лінією найменшого опору. І якщо єзуїти чи редемптористи приділяли більше уваги вихованню віруючих, то місіонери з колишніх православних, керуючись часто матеріальними інтересами, дбали передовсім про число «навернених» душ.

Керівництво слов'янсько-візантійськими обрядами

У 1925 р. загальне керівництво унійною акцією, яка доти підлягала безпосередньому контролю Конгрегації у справах східних церков, було реорганізоване. 20 червня 1925 р. папа утворив при конгрегації спеціальну комісію «Pro Russia». До її відома передано всі справи католицької церкви в Росії, зокрема й опіку над тамтешніми католиками східного та вірменського обрядів, роботу з російськими емігрантами в Європі та навернення їх на католицизм, а також керівництво місіонерською працею у слов'янсько-візантійському обряді в сусідніх з Росією (СРСР) країнах, тобто і в східних воєводствах Польщі. На чолі комісії став кардинал д'Ербінї, титулярний єпископ Іліо. 6 квітня 1930 р. комісія була відокремлена від конгрегації і стала окремою цілком незалежною установою при папі. Такий стан тривав до 1934 р., коли папа своїм *motu proprio* “*Quam sollicitudine*” обмежив повноваження комісії «Pro Russia», лишивши в її віданні тільки ті справи, що стосувалися до католицької церкви в СРСР. Тоді ж таки при конгрегації в справах східної церкви був утворений окремий відділ, «відданий всім тим, що, хай де вони перебувають, визнають слов'янський обряд, званий також слов'янсько-візантійським».⁷⁸ Цьому відділові мали бути підпорядковані, крім парафій для російської еміграції, також і новоуніятські парафії в Польщі. Така реорганізація стала ознакою того, що в середині 1930-х рр. Ватикан нарешті почав розглядати «нову унію» в Польщі як самостійне завдання, а не як підготовку до майбутньої акції в Росії.

Од самого початку існування слов'янського обряду постало питання про іменування окремого єпископа для новоуніятів: по-перше, з метою кращої координації всіх унійних починань, а по-друге, православні з підозрою ставилися католицьких єпископів-поляків і не бажали бути під їх юрисдикцією, тоді як власний єпископ, безперечно, додав би новому обрядові авторитету й поваги. Головною перешкодою для іменування єпископа були положення конкордату, який визначав кількість єпископів усіх обрядів у Польщі і який міг бути змінений тільки за згодою обох

⁷⁴ AAN, MWR i OP, t. 414, k. 694.

⁷⁵ AAN, MWR i OP, t. 414, k. 693.

⁷⁶ AAN, MWR i OP, t. 416, k. 40-42.

⁷⁷ Про конференції в Пинську див. у БрОА, ф. 1, оп. 10, д. 2325; ф. 2059, оп. 1, д. 79, л. 12; а також опубліковані *Pamiętniki* цих конференцій.

⁷⁸ Текст документа див. у *Acta Apostolicae Sedis*, № 3 (1935), сс. 65-67.

сторін. А позиція польської влади щодо цієї справи була різко негативна: влада боялося, що консолідація слов'янського обряду в окрему організаційну структуру і унезалежнення його від римо-католицьких єпископів призведе до того, що новий обряд стане знаряддям «протидержавних сил» і рупором їх пропаганди.

У 1929 – першій половині 1930 рр. папський нунцій кардинал Франческо Мармаджі в розмовах з представниками уряду не раз відзначав конечну потребу створити єрархію східного обряду, однак наражався на відмовки в тому дусі, що слов'янський обряд узагалі не передбачений в конкордаті. Тоді 6 серпня 1930 р. папа без погодження з польським урядом іменував єпископом східного обряду литовця, генерала ордену маріанів о. Петра Бучиса. Це висвячення було потрактоване – і в урядових колах, і в пресі – в тому сенсі, що єпископ Бучис одержить персональну юрисдикцію над усіма парафіями слов'янського обряду, зокрема і в Польщі, тоді як конкордат передбачав, що юрисдикцію на терені Польщі можуть мати тільки польські єпископи. Як пише посол у Ватикані: «Нунцій запитав мене, яке враження справила в польських колах номінація Бучиса. Я відповів, що враження якнайгірше і що я сумніваюся, чи коли-небудь Бучис зможе появитися на території Речі Посполитої. Нунцій на це відказав, що мусить рішуче підкреслити: провина за такий стан речей лягає значною мірою на польський уряд... Серед духовних слов'янського обряду безперечно, знайшлася б людина, яка була б віддана польському урядові і стояла б осторонь усякого, чи то українського, чи білоруського націоналізму», – додав він, – але керівники держави не пішли назустріч. На думку нунція, не погодившись свого часу на призначення єпископа для католиків слов'янського обряду, яким міг би стати й поляк, «уряд випустив з рук важливі козири, що могли б прислужитися навіть і в колонізаційній політиці на окраїнах».⁷⁹

А проте, з огляду на гостру реакцію Польщі, Ватикан в офіційному комюніке пояснив: «У зв'язку з розповсюдженими в пресі відомостями про те, що єп. Бучис... дістане юрисдикцію також і над парафіями названого обряду в Польщі, повідомляємо, що єп. Бучис не має прямої юрисдикції над жодною територією і одержуватиме тільки разові доручення, пов'язані з його саном... щоразу, коли Святий Престол вважатиме це за доцільне».⁸⁰ Хоч Ватикан і не сказав цього прямо, щоб не зв'язувати собі руки, але полякам дали зрозуміти, що єп. Бучис не буде втручатися в справи слов'янського обряду в Польщі. Першою місією нового єпископа стала візитація 17 католицьких парафій для російських емігрантів у Франції та Бельгії.

Тим часом Ватикан і далі пробував домогтися згоди на те, щоб польські католики слов'янського обряду одержали свою єрархію. 22 червня 1930 р. нунцій Мармаджі знову звернувся до міністра закордонних справ з проханням розпочати переговори щодо утворення в Польщі двох єпархій слов'янського обряду, одна з яких мала б охоплювати територію віленської та пинської римо-католицьких єпархій, а друга – луцької та підляської.⁸¹ Однак міністр ніяк не відреагував на це прохання. Розчарований такою позицією польської влади папа навіть схилився до того, щоб за порадою єп. д'Ербінї відновити давні греко-католицькі єпархії, установлені колись «на вічні часи». Посол на авдієнції 21 листопада 1930 р. дав зрозуміти, що такий крок буде потрактований як вияв нелояльності або й розрив конкордату, і зазначив, що противником утворення єрархії слов'янського обряду є сам маршал Пілсудський, який вважає цей обряд за «експеримент, що породжує клопоти й безпорядки на північних окраїнах». «Тепер папа ясно знає, яка є позиція уряду, не може обманювати себе думкою, щоб цю позицію можна було легко змінити, і буде свідомий тих труднощів, що їх викличуть спроби організувати єрархію слов'янського обряду», – писав посол у своєму рапорті.⁸²

Утім, папу не полишала думка про те, щоб такі дати новоуніятм єпископа. «Монс. д'Ербінї твердить, що папа не може залишити кільканадцять тисяч чоловіка без єпископа їхнього обряду і що з огляду на труднощі, які створюються єп. Бучисові, дуже скоро треба буде призначити суфраганів» східно-слов'янського обряду.⁸³ Втім, у підсумку Ватикан вирішив відмовитися від

⁷⁹ AAN, MSZ, t. 2859, kk. 147-149.

⁸⁰ Там само, к. 229.

⁸¹ AAN, MSZ, t. 2859, kk. 243-44.

⁸² AAN, MSZ, t. 2860, k. 357.

⁸³ AAN, MSZ, t. 2860, kk. 316-317.

утворення повноцінної єрархії й піти іншим шляхом. В січні 1931 року другим єпископом слов'янського обряду, титулярним єпископом Лебеде, був іменований українець з Холмщини, настоятель ковельських редемптористів Микола Чарнецький, який 2 лютого в Римі прийняв свячення від станіславівського єпископа Хомишина. Одночасно Чарнецький був призначений апостольським візитатором всіх католиків слов'янсько-візантійського обряду в Польщі. Це призначення стало приводом для різких заяв низки політичних діячів, зокрема й депутатів парламенту; ходили чутки, що Чарнецькому не дозволять відвідувати довірені йому парафії. Польська дипломатія дала зрозуміти, що розцінює дане призначення як обхід конкордату.⁸⁴ Однак формального порушення конкордату не було: Чарнецький не належав до польського єпископату і не мав на терені Польщі звичайної юрисдикції, а був посланцем Римського престолу. Як висловився князь Кшиштоф Радивил: «Польський уряд не мав змоги перешкодити цьому призначенню».⁸⁵

У 1931 році ходили слухи, що весь обшар унійної акції може бути організований у єдину єпархію з Чарнецьким на чолі, при тому що сам Чарнецький буде опікуватись українськими теренами, а для білорусів буде при ньому окремих єпископ-помічник. За даними польського МВС, саме такий план Чарнецький мав запропонувати Римові.⁸⁶ Утім, цей план якщо й існував, то був нереалістичний, бо Рим для того й призначив єпископа-візитатора, щоб не порушувати конкордату й не давати Варшаві приводу для протестів. Так само й польська влада не чинила Чарнецькому перешкод в його діяльності, погодившись на існування єпископа-візитатора як на компромісний варіант, що мав почасти задовольнити Ватикан і стримати його від наполягань на створенні єрархії слов'янського обряду.

Польська влада і справи «нової унії»

Ставлення польської влади до унійної акції на «окраїнах» було від самого початку неприхильне, а часто й одверто вороже, хоча ворожість ця, через небажання Польщі йти на конфлікт з Ватиканом, виявлялася переважно в пасивному опорі й небажанні сприяти, а не в активному протидіянні. Причиною такого ставлення була офіційна політика Польщі, спрямована на культурну й національну асиміляцію «окраїн», а передовсім таких теренів, як Полісся або Підляшшя, людність яких іще не мала виробленої національної свідомості. Знаряддям колонізації мала служити, поряд із культурною та освітньою політикою і насадженням польського елемента, також і польська римо-католицька церква. Добре розуміючи, що для національно несвідомої людності північно-східних окраїн головною ознакою «руської» народності є саме віра в її зовнішніх обрядових формах, а перехід на латинство однозначно тягнув за собою зміну почуття національної приналежності (цьому є чимало прикладів), польська влада трактувала навернення на римський католицизм як засіб колонізації і всіляко сприяла розширенню латинства коштом православ'я і греко-католицизму. Під цим оглядом нова унія, що була альтернативою (причому, як ми бачили, пріоритетною альтернативою) до навернення православних на латинський обряд, становила собою «явище вельми небажане, адже воно розколює, ослаблює латинський обряд, який має безумовно польський характер, на користь східного обряду, польський характер якого є умовний, а навіть проблематичний».⁸⁷

Самим фактом збереження православного синодального обряду, такого важливого для народної самосвідомості, унія консервувала й закріплювала культурну й етнічну окремішність білоруської та української людності «північно-східних окраїн». На тлі давньої, зумовленої віковим поневоленням, нелюбові польських націоналістів до всього російського, до «азіятської» російської культури та казенної, силою нав'язуваної Православної церкви з її обрядом, а також переконання про культурницьку місію Польщі як світоча й бастиону західної цивілізації на сході – це сприймалося особливо вороже. Самий «слов'янський» обряд велика частина польської

⁸⁴ AAN, MSZ, t. 2863, kk. 68-70.

⁸⁵ ВЧ, № 13 (1931). Задля повноти картини треба зазначити, що згодом слов'янсько-візантійський обряд одержав ще одного єпископа – 6 грудня 1936 р. росіянин О. Євреїнов був висвячений на титулярного єпископа Півонії. Це призначення, однак, не мало ніякого значення для акції на території Польщі.

⁸⁶ AAN, MSW, t. 1039, k. 132-134.

⁸⁷ AAN, MSZ, t. 2859, k. 162.

громадськості, в тому числі й духовенства вважала культурно нижчим, менше вартим від латинського, не визнаючи його за однаково католицький (хоча згадувані інструкції під загрозою канонічної кари забороняли католицькому духовенству принижувати східний обряд).

Та мало того, що унія в планах Ватикану не повинна була мати і не мала виразно польського характеру – вона в разі свого успіху могла набути характеру неприйняттого для поляків – стати, аналогічно до греко-католицизму, національною українською або білоруською церквою і знаряддям відповідного національного руху – тим небезпечнішим, що покровительство католицької церкви захищатиме його від прямого контролю і втручання з боку влади. «Всяка унія, – читаємо у висновку Міністерства віровизнань – гарантує українцям допомогу Ватикану і безсилля польського уряду».⁸⁸

Фактично, православна церква в Польщі, цілком підпорядкована державі, була – коли йшлося про можливість запровадження різних полонізаційних заходів чи взагалі державного контролю над діяльністю духовенства – набагато зручнішим об'єктом, ніж новоуніятська церква, нехай навіть підконтрольна польським єпископам. Уряд був домігся від православних і запровадження григоріанського календаря, і польської мови в казаннях та катехизі, і – до певної міри – польської мови в богослуженні, тоді як добитись аналогічних змін в обрядовості ново-уніятів не було ніякої можливості. Яскравий приклад – коли в 1924 р., коли православні священники змушені були, наражаючись на протести й бойкот віруючих, переходити на григоріанський календар, о. Галас в с. Голя любісінко (і не без певного пропагандистського ефекту) справляв празники за старим стилем.

Як відзначали в Міністерстві віровизнань у 1925 р., «вже тепер уряд має далеко більший вплив на православне віровизнання, ніж на греко-католицьке у Сх. Малопольщі. Чим строгіші будуть урядові приписи щодо православної церкви, тим ближча вона буде не тільки до руки, а й до серця польської державности». Відповідно, було побоювання, що в разі, коли Ватикан підтримуватиме непольські, некорисні для польської державности обряди, Польща опиниться в парадоксальному, протилежному її ідеології становищі оборонниці православ'я супроти планів Ватикану. «Натомість, якби католицька церква розвинула місіонерську діяльність в римсько-католицькому напрямі, то безперечно мала б підтримку польського уряду, який би тоді не підтримував православної церкви».⁸⁹

Нарешті, унійна акція створювала неприємні проблеми й заворушення на «окраїнах», де ситуація й без того була вельми складна, а православна людність ставилася до польської держави неприхильно, а часто й вороже («гета Польска не наша, і ми не єї» - казали поліщуки). Наприклад, численні конфлікти довкола церков не тільки викликали громадські безпорядки, а й давали православним єрархам підставу нарікати на переслідування з боку влади і витикати владі її подвійні стандарти.⁹⁰ Українські депутати в парламенті мали підставу говорити про національні й релігійні утиски, а розбудоражена унією православна людність ставала піддатливим ґрунтом для антипольської пропаганди.

Польська влада не могла не розуміти, що в справі унії Ватикан свідомо нехтує польські державні інтереси заради масштабніших цілей своєї східної політики, і це не могло не ображати почуттів польських націоналістів-католиків. «Маю враження, – писав воєвода люблінський, – що політика Риму... реалізуючи масштабні плани поєднання православ'я з Апостольським Престолом... схильна займати нейтральну позицію щодо політичних тенденцій охоплених нею мас і ставити на перше місце інтереси церкви, а не інтереси польської держави та нації. Польща в такому разі стає полем для експерименту римської політики, яка хоче створити на землях Речі Посполитої плацдарм для своєї акції, націленої на ширші простори сходу і тому ніяк не пов'язаної ні з інтересами польського народу, ні з інтересами польської державности».⁹¹

⁸⁸ AAN, MWR i OP, t. 416, k. 53.

⁸⁹ AAN, MWR i OP, t. 416, k. 55.

⁹⁰ Пор. лист митрополита Діонісія до Міністерства віровизнань, де він нарікає, що уніяти можуть служити й відправляти треби в селах, де немає ні парафії, ні віруючих уніятів, тоді як православна церква не має права висилати священника до закритих з розпорядження влади православних парафій, навіть якщо жителі згодні утримувати його власним коштом. AAN, MWR i OP, спр. 472, арк. 98.

⁹¹ AAN, MWR i OP, спр. 416, арк. 36.

Зважаючи на те, що акція єп. Пшездзецького «не віщує для польської державности й національности ніякої користи, а натомість загрожує серйозними ускладненнями», Міністерство віровизнаний 6 вересня 1924 р. дало люблінському воєводі «усну інструкцію зайняти щодо цієї акції позицію неприхильної нейтральності». Воєводі, однак, порадили «уникати надто яскравих розпоряджень, спрямованих проти згаданої акції» (це було б недоречне з огляду на ще не завершені переговори з Римом про укладення конкордату) і утруднювати її тільки локальними адміністративними засобами. Серед запропонованих від міністерства заходів – не допускати використання для унії ревіндикованих церков, віддаючи їх православним або на громадській потреби, не допускати фінансування новоуніятських парафій з державної дотації, не визнавати актів цивільного стану, що їх виставляють новоуніятські священники (а цим самим позбавити їх такого козиря, як дешеві треби).

Конкордат, укладений на поч. 1925 р., додав нових аргументів противникам унії: серед трьох обрядів, зазначених у конкордаті, слов'янсько-візантійського обряду не було, що давало підставу стверджувати (слухно чи ні – це інше питання), що даний обряд не має в Польщі права на існування. Про це, наприклад, в березні 1932 р. відкрито заявив з трибуни парламенту міністр віровизнаний Вацлав Єнджеевич.⁹² Однак, в боротьбі проти нової унії, розуміючи, яку сильну підтримку має цей проєкт у Ватикані, польська влада так і не наважилася зайти далі за «неприхильну нейтральність» та утруднювання унійної акції «локальними адміністративними засобами» і визнавала слов'янський обряд як фактично існуючий. Як приклад «утруднювання» можна навести той факт, що в 1936 р. воєвода поліський відмовив єпископові пинському в дозволі на побудову ново-уніятських каплиць у шести поліських селах – ця справа була розв'язана тільки після протесту папського нунція в Польщі.⁹³ А в 1932 р. з розпорядження новгородського воєводи Дирекція державних лісів відмовилася виділити парафії в Синьковичах належну земельну ділянку.⁹⁴ Така адміністративна протидія походила, як правило, з воєводських управ, і була найсильніша в Поліському воєводстві. На повітовому та волосному рівні уніятська діяльність, переважно, не зустрічала протидії. Зрештою, розпорядження, явно спрямовані проти нової унії, були скорше винятком – переважно неприхильне ставлення влади до цієї акції виявлялося просто в відмові підтримувати її за допомогою «адмінресурсу» і в трактуванні суперечливих справ згідно з буквою закону.

При нагоді зазначимо, що унійна акція від самого початку не знайшла підтримки в більшій частині польської преси. У пресі проти унії висувалися здебільшого такі самі застереження, як викладено вище. Наприклад, ось що писала газета «Слово польське» від 4 жовтня 1924: «Якщо йдеться про справжню, тривку пропаганду, яка сягає до глибин суспільства, то найвідповіднішою, єдиною дорогою буде апостолування католицької віри в латинському обряді, і то апостолування індивідуальне... Не треба обманювати себе наверненням цілих сіл, парафій та єпархій на слов'янський обряд, бо воно в 99 відсотках буде мати політичну підоплічку... Унія потрібна передовсім тим елементам, що прагнуть політично відгородити руську та білоруську людність... від польського суспільства... і створити „національну релігію“».⁹⁵

Польські дипломати в Ватикані, дізнавшись про проєкт єп. Пшездзецького вже після його ухвалення, одразу відзначили згадані вище небезпеки, з ним пов'язані. «Утворення нового обряду в лоні католицької церкви без сумніву зменшить її внутрішню консолідованість і впливовість, і то власне в тих східних воєводствах, де католицька церква має перед собою найбільші та найпочесніші завдання». Крім того, неможливо передбачити, чи в майбутньому новий обряд у північно-східних воєводствах не стане знаряддям білоруського національного руху, як греко-католицька унія стала знаряддям руху українського. Нема також ніякої гарантії, що новою унією не скористаються українські націоналісти, а новий обряд не буде організаційно об'єднаний з

---

⁹² Див. *Monitor Polski*, 16 березня 1932 р. Пор. також промову сенатора Скірмунта на тій самій сесії, *Dzień Polski*, 2 березня 1932 р.

⁹³ Про цю справу див. AAN, MWR і OP, спр. 472, арк. 30-44.

⁹⁴ Там само, арк. 249.

⁹⁵ Як показовий приклад полеміки довкола нової унії див. *Nowe formy unii kościelnej w Polsce*. Вільно 1932 (добірка полемічних статей з віленського «Słowa»). Див. також Таби́нський Р. *Akcja unijna a krytyka polska*. Варшава 1936.

обрядом греко-католицьким: «в такому разі римо-католицька церква була б фактично витиснена з східних польських земель, що було б пов'язане з дуже поважною загрозою для наших державних інтересів на сході». На думку посла, влада повинна зміцнювати й утверджувати релігійну єдність як основу єдності національної, а для цього «надавати повну підтримку римо-католицькій церкві в її апостольській діяльності й утримуватись від такої підтримки у випадку інших обрядів».⁹⁶

Весь той час, що тривала унійна акція, посольство в Ватикані відповідно до офіційної позиції властей щодо «нової унії», старалося дипломатичними засобами заблокувати її розвиток або принаймні нейтралізувати пов'язані з нею небезпеки. Як звітував польський посол: «поза боротьбою з штучними наверненнями на східний обряд головним предметом моїх зусиль є скасування юліанського календаря в греко-католиків і те, щоб Ватикан не надавав переваги східному обряду при наверненні людности окраїн на католицизм». Одним із результатів такої дипломатичної діяльності стало те, що 1929 року в новій інструкції Рим наказав єпископам ґрунтовніше готувати віруючих до на навернення на унію.⁹⁷

Представники Ватикану, з свого боку, звинувачували Польщу в тому, що вона перешкоджає унійній акції: приміром, нунцій Мармаджі твердив «що на Волині були б масові навернення, якби не протидія уряду», скаржився на те, що уряд фінансово не підтримує унійної акції, і особливо нарікав на вороже до неї ставлення міністра віровизнань. Одночасно римські єрархи пробували переконати польських представників у нешкідливості, а навіть корисності слов'янського обряду: Пій XI – як передавав послові його позицію голова комісії «Pro Russia» – «казав, що не все підлягає оприлюдненню, але він добре розуміє, що Польща буде полонізувати свої окраїни за допомогою шкільної освіти й таке інше», і відзначав при цьому, що «слов'янський обряд може з часом зазнати... такої ж цілковитої полонізації, як і обряд вірменський». Ватиканські достойники обіцяли Польщі великі вигоди в майбутньому, коли духовенство слов'янського обряду, виховане в Польщі, візьметься до навернення Росії.⁹⁸ Аналогічно, й на авдієнції польського посла у папи 21 листопада 1930 р., коли посол переконував папу, що унія – рух штучний, нетривалий, створює антипольські осередки у складному з національного погляду регіоні і активізує православ'я, «папа відповідав дуже рішуче, що він бачить собі справу зовсім інакше, що він має інші відомості, і висловлював переконання, що цей рух може служити польській справі, а не шкодити».⁹⁹

Утім, на початку 1930-х рр. у ватиканських колах, як відзначав посол, уже давалося чути певне «розчарування» мізерними успіхами унійної акції, що були непорівнянні з витраченими коштами та зусиллями.¹⁰⁰ Водночас Ватикан «через острах перед небезпекою комунізму» почав «переносити головний акцент місіонерської акції з моментів чисто обрядово-традиційних на момент суспільно-релігійний» і прислухатися до аргументів польської влади про потребу «зміцнити політичну польсько-російську границю границею культурною» шляхом утвердження там західної, цебто польської культури за посередництва латинського обряду.¹⁰¹ У 1937 році сам нунцій Кортезі зізнавався, що «особисто був би дуже радий, якби з часом справа взяла такий поворот, щоб акція в східно-слов'янському обряді стала тільки перехідним етапом, після якого настало б культурне озахіднення людности включно переходом на латинський обряд».¹⁰² Вже з середини 1930-х рр. дається зауважити певне послаблення унійної акції з одночасним посиленням місіонерської діяльності в латинському обряді.¹⁰³ З католицьких орденів, на «кресах» активно діяли, наприклад, отці салетини,¹⁰⁴ а також сестри-урсуланки під проводом Урсули Ледоховської. Остання активно критикувала в Римі східний обряд і закликала навертати православних одразу на латинство. Відповідну акцію урсуланки розпочали ще в 1933 році в Городці під Кобриним: там діяв дитячий

⁹⁶ Див. рапорти польського посольства в Ватикані у справі проекту єп. Пшездзецького (грудень 1923 р.), AAN, MWR і OP, спр. 416, арк. 61-62, 63-65.

⁹⁷ AAN, MSZ, спр. 2859, арк. 117.

⁹⁸ AAN, MSZ, t. 2860, kk84-85.

⁹⁹ AAN, MSZ, t. 2860, kk. 354-55.

¹⁰⁰ AAN, MSZ, t. 2860, k. 353.

¹⁰¹ AAN, MWR і OP, t. 472, k. 31; прихильником такої лінії був і нунцій Філіппо Кортезі (1936-1939), який у вересні 1937 готував відповідний меморіал для папи: AAN, MSZ, t. 2863, kk. 83-85.

¹⁰² AAN, MSZ, t. 2862, kk. 102-105.

¹⁰³ На це вказував, зокрема, аудитор варшавської нунціятури Альфредо Пачіні: AAN, MSZ, t. 2863, k. 49-50.

¹⁰⁴ AAN, MSZ, t. 2863, kk. 83-85, 99.

садок, школа для неграмотних, курси шиття та сільського господарства, катехитичні курси, існувало зразкове рільниче господарство.¹⁰⁵ До такої діяльності, вельми корисної з погляду польських інтересів, активно докладали рук і польські чиновники – своєї кульмінації вона досягла в 1938-39 рр. в насильних наверненнях на католицизм жителів пограничної смуги і т. зв. «загородові шляхти» на Волині та Поліссі, – наверненнях, що супроводилися також і вимушеною зміною національності.

Однак через те, що головним ентузіастом нової унії був сам папа Пій XI, до його смерті в лютому 1939 р. основні засади унійної акції лишалися незмінними. Як відзначав по смерті папи польський посол: «Справи східного обряду були, принаймні в основних моментах, майже виключною прерогативою покійного папи. Члени курії, ба навіть кардинали не відважувалися ні на яку ширшу ініціативу, задовольняючись роллю мало не механічних виконавців папської волі». При цьому він констатував: «Усталена й навіть тверда лінія в справах східного обряду, що характеризувала минулий понтифікат, тепер, здається, зазнає певних коливань».¹⁰⁶ Новий папа Пій XII, перед тим державний секретар Ватикану кард. Пачеллі, завжди виявляв більше розуміння до позиції Польщі в справах унії – посол називав його «найприхильнішою до нас людиною в Ватикані»¹⁰⁷ – і хтозна, які зміни зайшли б у Ватиканській унійній політиці, якби не вибух світової війни.

«Нова унія» і український національний рух

Попервах українські діячі сподівалися від унійної акції саме того, чого боялася польська влада: що нова унія стане ґрунтом та підмогою для національної та культурної діяльності, і якщо з самого початку не буде тотожна з греко-католицькою церквою, то будь-що-будь стане її аналогом.¹⁰⁸ Тим паче, що попервах, перед ухваленням проєкту єп. Пшездзецького, саме греко-католики виявляли певну активність в пропаганді унії на Холмщині, маючи в цьому підтримку з боку українських політиків. Напр. 1921 р. в Білгорайському повіті, що граничив із Галичиною греко-католицьку акцію провадив парох із галицького села Кирилівки.¹⁰⁹ А у квітні 1923 року з почину Українського парламентського клубу та з дозволу підляського єпископа до Володавського пов. прибув греко-католицький священник Горчинський, який відправив службу в перетвореному на костел православному храмі в с. Кодень. На службу прийшло бл. 300 православних і католиків, був присутній український депутат у польському парламенті Степан Маківка.¹¹⁰ У січні 1924 той-таки депутат Маківка агітував жителів Старого Бубеля – задля того, щоб була відкрита церква, прийняти священника з Галичини: «обряд не має значення, головне щоб священник був переконаний українець».¹¹¹ На активність греко-католиків на Холмщині влада, звісно, реагувала дуже неприхильно. Як писав місцевий воєвода: «Спроба защеПЛення унії серед православної людности – це, з огляду на загалом вороже ставлення греко-католицького духовенства до польської державности і політичні тенденції львівської митрополії, явище... дуже небезпечне і для держави безумовно небажане... Запровадження на території воєводства греко-католицького обряду призведе до посилення української агітації, яку тепер поряд з „українськими“ депутатами й агітаторами будуть провадити також і духовні – вихованці унійської семінарії у Львові».¹¹²

Протягом першого року унійної акції українські політики виявляли до неї великий інтерес. 24 серпня 1924 р. до с. Голі з доручення Українського парламентського клубу приїжджав депутат Маківка, що мав зустріч з о. Галасом. Розмова була начебто дуже сердечна, Маківка запевняв о. Галаса, що той матиме моральну підтримку в народі, якщо провадитиме українську національну

¹⁰⁵ AAN, MSZ, t. 2862, kk. 16-17, 72.

¹⁰⁶ AAN, MWR i OP, t. 416, kk. 272-73.

¹⁰⁷ AAN, MSZ, t. 2860, k. 204.

¹⁰⁸ Аналогічні сподівання щодо унії жили й білоруські діячі. Так, білоруська католицька газета «Крыніца» 3 квітня 1921 р. писала в цьому зв'язку: «Підставою унії буде національне відродження білорусів, надання їм політичних та громадських свобод».

¹⁰⁹ AAN, MWR i OP, t. 471, kk. 419-421.

¹¹⁰ AAN, MWR i OP, t. 416, k. 21.

¹¹¹ Fl. Rzemieniuk, цит. пр., с. 91.

¹¹² AAN, MWR i OP, t. 416, k. 21.

роботу. Як відзначив воевода: «Депутат Маківка заграє з о. Галасом і, як можна було передбачити, старається використати ідею... слов'янського обряду для своїх сепаратистських цілей».¹¹³

На 25 жовтня було призначене засідання членів Українського клубу, що мали обговорити своє ставлення до унійної акції й визначити єдину лінію поведінки для українських політиків та громадських діячів (треба завважити, що на виборах 1923 р. в польському парламенті було, через бойкот виборів в Галичині, тільки 5 депутатів галичан, а решта – від православної Волині та Холмщини). Серед депутатів панувало переконання, що обряд треба включити в орбіту українського руху, але вправно й обережно, бо цьому, безперечно, буде противитися польська влада. Так само, як і в випадку з греко-католицьким обрядом, приналежність до католицької церкви і покровительство католицьких єпископів не дозволить владі встановити персональний контроль над священиками і грубо втручатися в церковну політику. Натомість православна церква і її духовенство так залежні від уряду, що їх співпраця з українськими діячами практично неможлива. Депутат Любарський заявив: не виключено, що з часом східно-слов'янський обряд з волі самих віруючих зіллється з греко-католицьким і утвориться єдина щодо визнання й національної свідомости церква в Галичині, на Волині, Поліссі, Холмщині та Підляшші.¹¹⁴

У першого ново-уніятського пароха о. Галаса з самого початку склалися добрі стосунки з місцевим українським діячем Яковом Божиком, якого Галас навіть називав своїм найкращим приятелем. Багато в чому саме завдяки підтримці з боку Божика о. Галас зміг привернути до себе селян: Божик керував церковним хором, збирав підписи під листом до єпископа з проханням лишити Галаса священиком в с. Голя, передати йому плебанію і дозволити, щоб той викладав релігію в школі українською мовою. Сам о. Галас, як доносили інформатори люблінського воеводи, писав листи по-українському, дозволяв собі підозрілі висловлювання: «костел для поляків, церква для українців», «поляки хочуть нас тутка в каші з'їсти, но ми ся не дамо».¹¹⁵

Істотна різниця між «новою унією» і греко-католицизмом була спершу неясна навіть для самих уніятських місіонерів: о. Буржуа казав, що коли покровительство єп. Пшездзецького буде створювати труднощі для акції, вони перейдуть на службу митр. Шептицькому, а о. Галас називав свою церкву «греко-католицькою». Відповідно й воевода, зваживши на залучення священика-галичанина та активний інтерес до акції українських діячів, розглядав її як продовження попередньої діяльності греко-католиків на Холмщині і стверджував, що новий обряд – не що інше, як «замаскована греко-католицька унія». Взагалі, перший рік унійної акції схилив воеводу до висновку, що розвиток унії «йде в парі з українським рухом і становить для цього руху чудову опору».¹¹⁶

Однак уже в 1925 р., коли постали нові парафії з новими священиками-«перелетами», котрі всіляко старалися показати свою лояльність владі, виявилось, що ті не мають ніякого бажання співпрацювати з українським рухом, ба навпаки, борються з українським рухом, як от о. Грицюк в Полосках.¹¹⁷ Та й у Голі вже навесні 1925 р. стосунки о. Галаса з Яковом Божиком різко погіршилися, і той цілком відсторонився від справ унії, якими доти жваво цікавився. Причина – видиме бажання Божика використати церкву для націоналістичної агітації і його докори о. Галасу («забагато молитесь і замало робите для України»), що на них о. Галас zareагував дуже гостро.¹¹⁸

Змінився й оптимістичний погляд на неї з боку українських політиків. Тут причиною стало укладення конкордату між Польщею і Ватиканом, який остаточно унеможливив участь греко-католиків в унійній акції, – стало ясно, що новостворені уніятські парафії так і залишаться під контролем єпископів-поляків. Газета холмських депутатів «Наше життя» в № 20 за 1925 р. писала: конкордат вкрай не вигідний для української унії, і тепер замість неї насаджується унія польська. «А коли так, то ми повинні рішуче виступити проти такої унії... об'єднати всі свої сили в православної церкви, і прагнути до того, щоб надати нашій церкві виразно українського національного характеру». Так само й галицький депутат від «Хліборобів» свящ. Ільків висловлював загальне

¹¹³ Там само, к. 32.

¹¹⁴ Там само, кк. 44-49.

¹¹⁵ Там само, кк. 40-44.

¹¹⁶ Там само, к. 53.

¹¹⁷ Там само, кк. 154а – 157.

¹¹⁸ Там само, кк. 148-54.

незадоволення умовами конкордату, кажучи, що цей договір утруднює поширення унії на Волині, Холмщині та Підляшші, обмежує роль греко-католицької церкви, «а ми не вважаємо її завершеною» (мета греко-католицької церкви, стверджував Ільків, – «об'єднання галицького уніятства з українським православ'ям в одну церкву під проводом Риму»¹¹⁹). Тому не дивно, що 18 серпня 1925 р., після православного відпусту в Константинівському повіті український сенатор Пастернак уже гостро виступав проти акції єпископа Пшездзецького. Він стверджував, що унія – «ловушка» для православної людности, і закликав людей, щоб вони не дозволили перетягти себе на унію, а якщо вже хочуть, то хай приймають її від духовних митр. Шептицького.¹²⁰

Після 1925 р. українські політики з православних ставилися до нової унії одверто вороже, і це ставлення тільки посилювалося разом із прогресом в українізації православної церкви на Волині, бо ж українізація робила православ'я не менш «народним», ніж греко-католицька церква, а отже остаточно усувала ті причини, що зумовлювали потенційне значення «нової унії» для національного руху. Під час подій у Жабчі в 1929 р. на вимогу депутатів українського клубу утворено парламентську комісію «для всебічного дослідження випадків переслідування православних українців на Волині», до Жабча кілька разів виїжджав посол Олександр Вислоцький.¹²¹ У 1931 р. послы-волиняни від санаційного Безпартійного Блоку (Богуславський, Бондаренко та ін.) дуже гостро відреагували на призначення Мик. Чарнецького єпископом-візитатором і в зв'язку з цим висловили своє обурення унійною акцією: «ми не бажаємо, щоб Польща була місцем місіонерських виступів... і не можемо не висловити свого занепокоєння деякими заходами войовничого уніятського кліру».¹²² Натомість послы галичани із зрозумілих причин і далі дивилися на уніятську акцію прихильним оком. 5 листопада 1931 року унія стала предметом дебатів на пленарному засіданні Українського клубу. Православний посол-волинянин від УНДО Сергій Хруцький вимагав, щоб «Діло» перестало вести уніятську агітацію і підтримувати діяльність єп. Чарнецького; натомість більшість послів та сенаторів-галичан стверджували, що «в національних інтересах було б, якби унія здобула перемогу над православ'ям, що його цілком опанували росіяни».¹²³ Так чи так, загальна увага до унійної акції, з огляду на її зникомі результати, була дедалі менша: «справа унії переходить до сфери анекдотів і навіть фарсу», – іронізував посол Богуславський.¹²⁴

Через малі успіхи унійної акції проблема національного характеру церкви слов'янсько-візантійського обряду не набрала таких загрозливих масштабів, як побоювалась на початку польська влада, та це не значить, що вона зовсім не давалась взнаки, особливо після призначення візитатором східних католиків єп. Чарнецького. Чарнецький категорично відкидав тезу безнаціонального характеру унійної акції – тезу, яка досі мала в Ватикані широку підтримку, – а водночас остерігав перед наданням унії російського характеру. В листопаді 1931 року, складаючи в Римі справоздання з виконаної роботи, він – згідно з даними польського МВС – «особливо наголошував на великому значенні національного моменту. Не слід фаворизувати російського елемента й надавати йому великої ваги в унійній акції. Уся праця повинна розвиватися в двох

---

¹¹⁹ ВЧ, № 19 (1925).

¹²⁰ ААН, МВР і ОР, т. 416, кк. 148-54. З огляду на вищенаведені факти, на другому році унійної акції ставлення до неї з боку воєводи люблінського дещо змінилося: він відзначив, що слов'янський обряд таки справді становить альтернативу для греко-католицької церкви митр. Шептицького і конкурує з нею. Тепер він був згодний допустити подальше поширення нової унії, якщо тільки «назавжди забезпечити над нею юрисдикцію польського єпископату... провести цілеспрямований і ефективний добір духовенства... і усунути невідповідних людей, здобувши вплив на провідні посади».

¹²¹ ААН, МВР і ОР, т. 493, кк. 318-320.

¹²² ВЧ, № 13 (1931).

¹²³ ААН, МСВ, т. 1039, кк. 86-87. Як приклади публікованих в «Ділі» коментарів на новоунійну тематику див. напр. «Східний, але не російський» (Про номінацію єп. Чарнецького) // *Діло*, 22 квітня 1930; «Наш білянс у санаційній п'ятирічці» // *Діло*, 30 травня 1930 («Історія з унією східного обряду... в сумі речі подиктована теж колонізаційними мотивами. Вона ще засвіжа, щоб видати про неї остаточне слово. Зрештою, не виключене, що вона може принести нам національну користь всупереч інтенціям урядових протекторів, як це було з унією і реформою оо. василіян в Галичині»); «Українська Православна Церква і справи Унії» («проунійна» дискусійна стаття) // *Діло*, 1-2 вересня 1931.

¹²⁴ ВЧ, № 13 (1931).

напрямах: на Волині – по лінії українській, а на Віленщині та північних окраїнах – по лінії білоруській».¹²⁵ Так само й Петро Табінський, колишній ректор Кременецької православної семінарії, що в 1931 році перейшов на унію, склав у нунціатурі меморіал, в якому пропонував реформувати унійну працю на Волині: по-перше, підпорядкувати її безпосередньо Вагиканові, а по-друге, поєднати релігійну роботу з громадсько-культурною – тобто, зрозуміло, українською – діяльністю.¹²⁶

Зрештою, українці й так становили найчисленнішу групу серед священиків візантійсько-слов'янського обряду:

Національність священиків слов'янсько-візантійського обряду на 1. III. 1938р. ¹²⁷						
воєводство	поляки	росіяни	українці	білоруси	невідомо	разом
Люблінське	1	1	9	-	-	11
Волинське	1	2	5	-	3	11
Поліське	6	-	6	3	-	15
Новгородське	4	1	1	1	1	8
Білостоцьке	1	1	1	1	-	4
Віленське	-	2	-	-	-	2
разом	13	7	22	5	4	51

Серед них більшість становили греко-католики з Галичини, яких польські єпископи мушили залучати через брак охочих з-поміж латинського духовенства і малу вартість «перелетів» з православ'я. Найбільше їх було на Волині, де ново-уніятські парафії не могли не набрати українського характеру. Як можна судити, на Волині на зламі 1930-х рр. (ще перед головними успіхами руху за українізацію православ'я) уніятські місіонери часто представляли унію як «національну» церкву, а боротьбу з православ'ям – як важливий складник боротьби за національні права.¹²⁸ Однак і на територіях, що офіційно вважалися «позбавленими української людности» та призначеними для колонізації (Полісся, Холмщина, Підляшшя), виникло кілька осередків, що їх польська влада розглядала як «вогнища войовничого українського націоналізму».

Наприклад, у Поліському воєводстві таким вогнищем була парафія на Мерлінських хуторах, «де оо. студити стараються паралізувати польську суспільно-державницьку працю». Також «винятково шкідливим» вважався уніятський осередок в Городні Столинського пов.: «Досить буде зазначити, що один з керівників цього осередку, священик східного обряду Лев Горошко разом із дяком, українцем Максимом Яструбецьким... провадили серед назагал спокійної людности явну політичну агітацію, відмовлялися викладати релігію польською мовою, вчили молодь українських пісень, читати й писати по-українському, намагаючись на кожному кроці пробуджувати активний український націоналізм». У 1938 р. парафію в Ольпені посів випускник Дубенської семінарії Степан Гладун, що теж «винятково агресивним способом» старався утверджувати «український націоналізм».¹²⁹

Галичани-студити «дісталися навіть до Шостки на Підляшші, де парафію адмініструє о. Сава Савицький, студит, і при цьому затятий український агітатор», а на Холмщині, в Городні та Грабовці з 1930 р. працювали оо. василіяни. Українська діяльність студитів і василіян часто змушувала польських єпископів усувати незручних священиків та місіонерів, що, втім, не завадило їм «залишити по собі слід у вигляді зростання українського шовінізму». «Український шовінізм» полягав у тому, що священики «вживали української мови, переконували людей, що вони не русини, а українці, організували зібрання молоді та вечори танців, на яких говорилося про «Велику Україну», висилали дітей і молодь до українських шкіл у Львові та в інших місцевостях

¹²⁵ AAN, MSW, t. 1039, kк. 113-115.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ AAN, MWR і OP, t. 416, k. 318. Пор. також національний склад монастиря в Альбертині на 1939 рік (за даними сваяц. Вол. Толочка, ЦДІАЛ, ф. 201, оп. 1, спр. 114, арк. 4): 25 білорусів, 9 українців, 1 росіянин, 3 чехів, 1 француз, 2 іспанців, 1 голандець, 19 поляків.

¹²⁸ AAN, MWR і OP, t. 416, kк. 163-164; t. 414, k. 784.

¹²⁹ Див. звіт про «Релігійна ситуація в Поліському воєводстві на 1939 р.» // БрОА, ф. 1, оп. 2, д. 2019, лл. 5-7.

Східної Малопольщі з метою популяризації українських ідей, адже ця молодь, повернувшись, напевно буде провадити українську пропаганду».¹³⁰

Ще одним осередком українства на Поліссі була парафія в Заріччі, де служив о. З. Каленюк та монашки «Діти Марії» – у 1934 році пинський староста в листі до воєводи домагався усунення о. Каленюка «з метою паралізувати їхню акцію освідомлення поліщуків у національно-українському напрямі». О. Каленюк із монашками «у повсякденному житті й у спілкуванні з людністю вживають виключно української мови, стараються прищеплювати її людям у навколишніх селах», передплачують галицькі газети («Русский Голос», «Земля і Воля», «Мета»), читають їх селянам і молоді, пояснюють прочитане. Мало того, пинський староста обвинувачував о. Каленюка ще й в антиподатковій акції. Той-бо інформує людей, як і куди звертатися в справі зменшення податку, сам пише для них подання до податкових органів і навіть (о кривола!) доводить до їх відома, що всю податкову заборгованість за роки економічної кризи (1929-1931) списано: «Ви, дурні люди, не знаєте, що всі залеблі податки були списані, а волость безпідставно їх з вас стягує. Купуйте українські журнали і читайте, то все будете знати, як належить чинити з залеглими податками».¹³¹

В кожному разі, те, що дозволяли собі уніятські священники-українці на Поліссі чи Холмщині, хоч би тільки в рамках виконання папських інструкцій щодо мови проповідей та катехизації, не могли безкарно дозволяти собі священники православні. Відомо, наприклад, що на Поліссі православну релігію в школах викладали виключно польською, польська була мовою всіх церковних документів і відозв, казання виголошувались або по-польському, або місцевою говіркою, але «з безумовним недопущенням української чи білоруської мови».¹³²

Нова унія і греко-католицька церква

Нова унія з самого початку була задумана не як продовження і розвиток «старої» унії, тобто греко-католицької церкви, а як альтернатива для неї і перепона для греко-католицької експансії. Річ у тому, що в перші повоєнні роки перспективи поширення греко-католицизму на колись уніятські Волинь та Полісся, не кажучи про Холмщину, видавалися досить реальні. Ще 1914 року, перебуваючи в Києві, Шептицький призначив Григорія Боцяна єпископом на скасовану в 1831 р. уніятську кафедру в Луцьку. Однак у 1919 р. Волинь окупували поляки, і Боцянові фізично не дозволили обняти свою кафедру. Добре розуміючи роль греко-католицизму у пробудженні та збереженні національної свідомості галицьких українців, а також роль самого митр. Шептицького, поляки боялися, що й на Волині уніятство як «українська церква» може спричинитися до національного усвідомлення місцевої людності. Відповідно, польська дипломатія в Ватикані од самого початку вживала всіх заходів, щоб не допустити відновлення північних уніятських єпархій, а зокрема, кожного року докладала зусиль, щоб прізвище єп. Боцяна не з'явилося в «Annuario Pontificio» і відновлення Луцької кафедри не стало доконаним фактом.¹³³

Взявши до уваги, серед іншого, таку позицію властей, єп. Пшездзецький запропонував, щоб нова унія запроваджувалася під егідою римо-католицьких єпископів і зберігала істотно відмінний від греко-католицького синодальний обряд. Польська дипломатія позитивно відзначила саме цей аспект планованої акції: «Якщо плани єп. Пшездзецького наберуть реальних форм, то буде ліквідована одна з найголовніших небезпек, проти якої ми досі могли боротися тільки паліативними засобами. Маю на увазі поширення греко-русинського обряду і юрисдикції митр. Шептицького на наші північні землі» – писав польський посол у Ватикані. Буде розірваний зв'язок між пропагандою унії (а відрадити Ватикан від поширення унії не варто й пробувати, пише посол) і пропагандою українського націоналізму, а греко-католицька церква буде злокалізована на

¹³⁰ Див. меморіял «Українські націоналістичні тенденції в слов'янському обряді», 7 березня 1938 р. // AAN, MWR і ОР, т. 416, кк. 344-47.

¹³¹ Цікаво, що перші дві газети – москвофільського / староруського спрямування.

¹³² БрОА, ф. 1, оп. 2, д. 2019, лл. 12.

¹³³ AAN, MWR і ОР, т. 416, кк. 63-65. Пор. також лист воєводи волинського в цій справі: MWR і ОР, т. 414, к. 127. Листування з Римом у справі єп. Боцяна див., зокр., у ЦДІАЛ, ф. 358, оп. 3, справи 104, 242. Рим, фактично, затвердив Боцяна як єпископа, але наказав йому «утриматись від справування своєї юрисдикції», щоб «уникнути конфліктів з латинськими єрархами [ad evitare conflitti con le autorità latine]» (лист Сх. Конгрегації від 1 березня 1923, там само, спр. 242, арк. 1).

території Галичини.¹³⁴ Очевидно, що плани єп.Пшездзецького і його ставлення до Греко-Католицької Церкви як такої, що вже „відограла свою ролю і не годна вив'язатися з тої місії, яка була з нею зв'язана“, дістали винятково негативну оцінку в греко-католицьких колах.¹³⁵

Недопущення греко-католицької церкви до місії серед православних у Польщі було остаточно закріплене конкордатом 1925 р. Як ми бачили, положення конкордату не могли завадити широкому індивідуальному залученню греко-католицького духовенства, а головню чернецтва, до місіонерської роботи, правда не в греко-католицькому, а в слов'янському обряді. Та все ж, таке становище не могло влаштувати греко-католиків і митр. Шептицького, який мав великі амбіції в справі поширення унії. Галицьке доховенство і клерикальна преса повсякчас підкреслювали, що тільки греко-католицька церква, яка зберегла «дух Сходу», яка споріднена мовою й обрядом із «нез'єдиненими» християнами в Польщі і яку очолює організатор Велеградських конгресів, давний поборник унії Шептицький, може провадити успішну місію серед православних українців. Зрештою, й сам Шептицький під час свого «закордонного турне» в 1921-23 роках не раз підкреслював визначальну роль Галичини в наверненні Сходу. Скажімо, в 1921 році в Римі він говорив про Греко-Католицьку Церкву Галичини як про «трамплін до навернення Росії».¹³⁶

У 1931, після призначення Чарнецького візитатором, греко-католики мали надію посилити свої впливи на справу нової унії за посередництвом чернечих орденів, а головню василіян, які почали активну закулісну боротьбу проти єзуїтів за прихильність польського єпископату. Важливою віхою тут було передання василіянам їх давньої церкви на вул. Мьодовій у Варшаві, яку Рим уже от-от мав віддати єзуїтам. Планувалося, що василіяни стануть головною опорою всіх заходів єп. Чарнецького, створюючи місійні осередки й закладаючи нові монастирі на кресах. Планувалося також заснування друкарні в Рівному або Луцьку, видання тижневика й унійної літератури. Начальник відділу національностей польського МВС зазначав: «Тактика василіян дуже обережна. Вони уникають наголошувати характерно українські моменти, щоб цим самим усунути недовіру до себе з боку влади і єпископату польського... Казання і науки виголошують як по-польськи, так і по-українськи. Політичні теми з місіонерської діяльності василіян цілковито усунуті». Відтак МВС відзначало, з одного боку, зближення василіян із консервативною партією Г. Хомишина та критику в їх адрес за полонофільство, а з іншого, підтримку їх місіонерської акції, зокрема, з боку люблінського єп. Фульмана, який у 1930 році закликав їх у свою єпархію.¹³⁷ При цьому на Холмщині василіяни спрямовували свою діяльність не тільки на православних, а й на латинників: «Оскільки василіяни висилають на терени Холмщини духовних, що стоять на досить високому культурному рівні, дається зауважити характерне явище повернення на унію тих уніятів, що свого часу були перейшли на латинських обряд».¹³⁸

Утім, планам василіян, як і планам єп. Чарнецького отримати власну єпархію, не судилося справдитися – василіянська місія так і обмежилася Холмщиною. В підсумку значно сильніші позиції – з поміж галицьких орденів – здобудуть студити й редемптористи, а провідну ролю в унійній акції збережуть за собою єзуїти. Це добре видно з таблиці станом на середину 30-х років:

Чоловічі монаші чини східно-слов'янського обряду ¹³⁹						
Чин (осідок)		Разом	Священиків	Клириків	Братів	Домів
Єзуїти	Альбертин	30	7	16	17	3
	Дубно (семінарія)	6	6	-	-	1
Капуцини (Любешів)		6	3	1	2	1
Редемптористи (Ковель)		6	3	-	3	1
Студити (Львів)		6	4	1	1	4
Василіяни (Львів)		2	2	-	-	2

¹³⁴ Див. рапорти польського посольства в Ватикані щодо проєкту єп. Пшездзецького (грудень 1923 р.), AAN, MWR і ОР, т. 416, кк. 61-62, 63-65.

¹³⁵ Див. статтю „Таки радили над з'єднанням Церков“ // *Свобода*, 6 серпня 1926 – відгук на виступ Пшездзецького на Євхаристичному конгресі в Чикаго.

¹³⁶ AAN, MSZ, т. 5335, кк. 197, 200-201.

¹³⁷ Див. *Oriens*, №6 (1933).

¹³⁸ AAN, MSW, т. 1039, кк. 113-115, 132-134. Про василіян на Холмщині див. також *Oriens*, №6 (1933).

¹³⁹ Pirożyński M. *Statystyka Kościoła Katolickiego w Polsce*. Люблін 1935, с. 63.

Облати (с. Кодень)	1	1	-	-	1
Разом	57	26	18	13	13
<i>Жіночі монаші чини східно-слов'янського обряду¹⁴⁰</i>					
Чин (осідок)	Сестер		Домів		
Місіонерки серця Ісусового (Вільно)	23	4 (Вільно, Альбертин, Дубно, с. Березно на Волині)			
Місіонерки діти Марії (с. Заріччя)	13	1			
Дочки найсвятішого серця Марії	8	2			
Разом	44	7			

Утім, Греко-Католицька Церква й митр. Шептицький не переставали домагатися, щоб їх допущено до поширення унії. Приміром, на т. зв. «унійному з'їзді» греко-католицького духовенства, що відбувся у Львові 22 грудня 1936 р., була ухвалена резолюція з вимогою допустити греко-католицьке духовенство до місіонерської праці на православних землях в Польщі і встановити окрему єпархію слов'янського обряду з повною юрисдикцією на теренах унійної праці.¹⁴¹ Робилися й певні кроки «на перспективу». Скажімо, 17 лютого 1939 у Львові був заснований Інститут з'єдинення Церков ім. Веніямина Рутського із завданням «підтримувати унійні осередки на теренах поширення унії».¹⁴²

Сам митрополит, як повідомляли польські дипломати з Риму, ставився скептично до перспектив унійної акції, яка провадилася заходами польських єпископів,¹⁴³ і не припиняв наполегливих спроб перебрати на себе ініціативу в справах унії, зокрема добитися відновлення Луцької єпархії: ще в березні 1937 р. за інформацією польського Міністерства внутрішніх справ з такою місією до Риму начебто їздив єп. Бучко.¹⁴⁴ Були й спроби «підпільно» ширити греко-католицькі впливи: між православними священиками на Волині ходив зразок листа на ім'я Шептицького, в якому містилося прохання прийняти до складу греко-католицької церкви в єдності з Львівською архієпархією, висловлювалась недовіра до унії під керівництвом римо-католицьких єпископів і заявлялася готовість лишатися на своєму становищі, аж поки не з'явиться можливість відкрито перейти під владу митрополита.¹⁴⁵ Водночас Шептицький позитивно оцінював слов'янський обряд як такий і вів лінію, спрямовану на те, щоб затерти або хоча б применшити формально-юридичну та обрядову різницю між греко-католицькою і слов'янсько-візантійською унією, оголосивши їх двома відмінами єдиного візантійського обряду.

Ця лінія випливала не тільки з бажання включити унійну акцію в орбіту греко-католицької церкви. Починаючи ще з середини XIX ст. частина греко-католицького духовенства, зокрема й сам Шептицький, виступали за очищення обряду від латинських запозичень, запроваджених після Берестейської унії, і така тенденція була суголосна з ідеями, що їх сповідували певні кола в Ватикані, зокрема й голова Конгрегації в справах Східної Церкви (в 1930-х роках) кард. Тіссеран – з ідеями про відновлення історичної єдності всіх східних обрядів, що вийшли з Візантії, і поєднання їх під егідою Риму в один візантійський обряд, що стояв би понад мовними й національними відмінностями і був би вільний від пізніших напорувань. У польському контексті це мало б означати поступове зближення, аж до злиття, греко-католицького обряду з «ближчим до першоджерел» слов'янсько-візантійським.¹⁴⁶

Шептицький публічно висловив свої ідеї щодо єдності двох уніяських обрядів у Польщі в коментарях до папського *motu proprio* “*Quam sollicitudine*,” яким усі справи слов'янсько-візантійського обряду були передані в відання спеціального відділу Конгрегації в справах східної церкви – конгрегації, що відала також і справами греко-католиків.¹⁴⁷ Митрополит відзначав велике значення цього документу «під національно-ідейним оглядом» і тлумачив його в тому сенсі, що

¹⁴⁰ Там само, с. 90.

¹⁴¹ Див. *Oriens*, № 1 (1937).

¹⁴² AAN, MWR і OP, t. 622, kk. 245-252.

¹⁴³ AAN, MWR і OP, t. 416, k. 162.

¹⁴⁴ AAN, MSZ, t. 2863, kk. 15-18, 68-70.

¹⁴⁵ AAN, MWR і OP, t. 414, k. 695. Пор. також лист новоуніяських священиків з Волині до Шептицького, датований червнем 1928 (ЦДІАЛ, ф. 358, оп. 3, спр. 49, арк. 7-9): ті нарікають на латинське духовенство і просять собі незалежного від латинян греко-католицького єпископа.

¹⁴⁶ AAN, MSZ, t. 2863, kk. 79-80; MWR і OP, t. 416, kk. 272-73.

¹⁴⁷ Див. *Львівські архієпископські відомості*, 15 березня 1935 р.; *Діло*, 10 квітня 1935 р.

цим документом визнано тотожність обох уніятських обрядів, а назва «слов'янсько-візантійський обряд» охоплює відтепер крім ново-уніятів також і греко-католиків, і повинна замінити собою назву «греко-католицький обряд». Галицькі українці «не мають обряду іншого, аніж обряд наших братів на Волині, Поліссі, Підляшші та Холмщині», – стверджував митрополит. Такі коментарі, звісно ж, обурили польський уряд, що розцінив їх матеріялізацію своїх давніх побоювань і як спробу Шептицького розширити впливи своєї церкви поза визначені в конкордаті межі. Зрештою, митрополит, даючи вираз своїм теоретично-ідейним переконанням, і справді видавав бажане за дійсне, тож не дивно, що його заяви після протестів польського посольства в Ватикані були спростовані: Католицьке пресове агенство офіційно потвердило, що слов'янсько-візантійський і греко-католицький обряди є окремі й незалежні один від одного.¹⁴⁸

Висновки: причини невдачі «нової унії»

Результати унійної акції були зовсім невеликі: на 1930 р. число ново-уніятів досягло 17000 чол. і лишалося на такому рівні до кінця 1930-х років. Усе це незважаючи на величезні фінансові затрати на утримання парафій (напр. у 1924-28 рр. підляська курія виплатила десятком священикам слов'янського обряду 93000 злотих), на будову церков та каплиць (напр. одна тільки каплиця в Жабче коштувала 8000 злотих), на місіонерство та утримання Дубенської семінарії. Крім того, наведені на унію не виявляли особливої тривкості в вірі. Стала цифра приблизно в 17000 ново-уніятів досягалася за рахунок створення нових парафій, тоді як у багатьох давніше створених осередках число уніятів зменшувалося, часом дуже істотно.

Неуспіх нової унії мав кілька причин. Передовсім, мотивація навернення на унію була, як правило дуже поверхова й мала чисто оказіональну й суб'єктивну природу. Мотивом навернення могло бути бажання, щоб була відкрита замкнена церква або щоб усунуто зненавидженого попа, майнова суперечка з православним духовенством, люб'язні манери уніятського священика, дешеві треби без довгих формальностей тощо. Відповідно, селяни часто шантажували церковну владу погрозами перейти на унію, та коли церковна влада виконувала їх вимоги, присилала на парафію енергійного священика, знижувала плату за треби, – будь-яка мотивація лишатись на унії, крім хіба що породженої конфліктом образи на православну церкву і прихильності до нового священика-уніята, пропадала. *Ceteris paribus* підозріле «римське православ'я» не мало в очах селянина ніяких переваг над православ'ям справжнім. Часто навпаки, нерозумні кроки католицької ерархії (як от згадуваний випадок в с. Курашево), некомпетентність або й непорядність уніятських священиків з числа «перелетів» (як напр. о. Гроша в Дубечно, що привласнював гроші парафіян і за хабарі в 150-200 злотих вінчав неповнолітніх)¹⁴⁹ викликали в селян не менше розчарування, ніж перед тим Православна Церква і попи.

Значимо, що серед перелетів були й одверто аморальні типи, як от певний Михайло Кнуренко. Мавши жінку католичку, він ще як православний виявляв «прокатолицькі» тенденції: вбирався й голився на взір ксьондзів, говорив по-польськи, не правив певних служб. Не дивно, що в своєму часі він зголосився до єп. Лозинського як кандидат на уніятського пароха і служив перше в Делятичах, а тоді в Городні Столинського повіту. Однак кар'єра його в унії скінчилася скандалом: у 1929 році він був звинувачений в розбещенні своєї неповнолітньої (14 років) вихованки, втік до Чехословаччини, був виданий і засуджений на 2 роки тюрми. Згідно з характеристикою столинського старости, як священик у Городні був «матеріялістом, нетактовним, поведився аморально... Взагалі, його діяльність як пароха була шкідлива».¹⁵⁰

Утім, ясна річ, серед уніятських священиків було й чимало людей високого морального рівня, як напр. згадуваний уже о. Зенон Каленюк. Як писав пинський староста: «Отець Каленюк і сестри діти Марії під моральним оглядом поводяться бездоганно, убираються скромно, працюють на рідлі, стараються матеріяльно допомагати вбогій людності».¹⁵¹ Високі особисті характеристики місіонера, звісно ж, збільшували число охочих навернутися на унію. Однак у будь-якому разі,

¹⁴⁸ AAN, MSZ, t. 2861, kk. 60-122.

¹⁴⁹ AAN, MWR i OP, t. 392, kk. 214-217a.

¹⁵⁰ Матеріяли про о. Кнуренка див. у БрОА, ф. 1, оп. 10, д. 2350. Пор. також ф. 1, оп. 10, д. 2429, л. 10-11 про о. Тимофія Мацкевича, його спосіб життя і його коханку.

¹⁵¹ БрОА, ф. 1, оп. 10, д. 2337, лл. 16-23.

особиста симпатія до священника була надто нетривким фундаментом для побудови нової уніятської Церкви.

Властиво, навернення на унію, яка була тотожна з православ'ям обрядово і сама називалася православ'ям, яка не давала селянам ніяких нових моральних та світоглядних засад, не могло мати інакшої, глибшої мотивації. Селяни, переважно, переходили на унію остільки, оскільки вважали її за еквівалент православ'я і мали переконання, що лишаються православними. А контракція православної церкви, особливо активна на зламі 1920-30-х рр. – яка полягала в посиленні уваги до парафій з улаштуванням хресних ходів, урочистих богослужень та місіонерських днів, організації народних місіонерських курсів та й просто казаннях проти унії, легко могла переконати віруючих, що уніятські священники – насправжки «фальшиві, польські попи», а уніяти – не православні. Свою роль відіграли й анафема, що їх Православна Церква кидала на відступників з числа свого духовенства. Зрештою, дуже часто православні відбирали в уніятів їх головний козир дешевизни. Скажімо, причту Збуразької церкви було наказано «в виде противодействия униии... прекратитъ на время совершенно взымать плату за требоисправления», навзамін чого їм надавалася щомісячна субсидія в 80 злотих.¹⁵² Поліська консисторія вдавалася, подекуди, й до важелів чисто матеріальної натури: скажімо, Григорія Комара, вїйта Одрижинської волости, що перед тим агітував за унію й навіть намовив був селян запросити уніятського священника, запросили до Пинська й дали йому 500 злотих з тим, щоб він змінив свою позицію і справив відповідний вплив на людинність.¹⁵³ У кожному разі, треба зазначити, що якби православна контракція розпочалася раніше, і якби Православна Церква оперативніше реагувала на вияви незадоволення серед своїх вірних, успіхи унії були б іще менші.

Хоч нова унія й не була акцією, інспірованою від влади, і не мала державної підтримки, проте сприймали її часто саме так. Контраст між упослідженим становищем православної церкви і відносно упривілейованим положенням уніятів, які могли вільно провадити свою акцію, діставали в розпорядження відібрані у православних церкви й могли, хоч і не без труднощів, будувати нові, до яких поблажливо ставилася місцева влада й поліція в різного роду конфліктах з православними – все це додавало переконливості словам тих, котрі називали унію черговим утиском поляків на православних українців (тим паче, що унія запроваджувалася заходами римо-католицьких єпископів-поляків). Відповідно, вороже ставлення великої частини православної людинності «окраїн» до польської держави й «панів» – поляків не могло не зумовлювати підозр і нехоті щодо «нової унії». Неприязнь до унії підсилювала також агітація авторитетних православних громадських діячів. Напевно, саме такі чинники в поєднанні з особливо важкими утисками православ'я зумовили невеликий успіх унії навіть на «перспективних» Холмщині та Підляшші.

Український характер ново-уніятської церкви в деяких місцевостях, здається, відіграв свою позитивну роль в успіхах нової унії на Волині, де було близько половини всіх ново-уніятів, але з українізацією тамтешньої православної церкви цей чинник втратив своє значення. Те, як сприйняла українська політична громадськість перші кроки «нової унії» на Підляшші, дає підставу припустити, що така сама акція під егідою греко-католицької церкви могла б розраховувати на більший успіх, хоч, безперечно, породила б іншого роду труднощі й конфлікти.

Тут треба мати на увазі, що православ'я в міжвоєнний період було слабке, і то не тільки через утиски з боку держави, які часто, навпаки, мобілізували віруючих в обороні церкви. Відсталі в економічному та соціальному плані території окраїн, передовсім Підляшшя, Полісся, значна частина Волині, перебували на етапі переходу від натурального господарства до капіталістичної економіки, від замкнутої сільської громади до участі в ширшому національному й громадському житті. Цей процес, прискорений I-ю світовою війною, революцією та економічною політикою польської влади, супроводжувався розкладом традиційної господарчої, духовної та матеріальної культури, знеціненням давніх цінностей і авторитетів, пошуком нової тожсамості, нового світогляду й нових засад організації життя. Саме така «переоцінка цінностей», а не низький

¹⁵² БрОА, ф. 2059, оп. 1, д. 83, лл. 19-20.

¹⁵³ БрОА, ф. 1, оп. 10, д. 2307, л. 61.

моральний та культурний рівень духовенства (що мало місце завжди) якраз і зумовила явний занепад авторитету православної церкви.¹⁵⁴

Завдання забезпечити новий цілісний світогляд виконувала почасти націоналістична ідеологія, в рамках якої знаходила своє місце і націоналізована православна церква, почасти – ліві партії, такі як білоруська «Громада», КПЗУ-КПЗБ тощо, а почасти різного роду секти, що масово ширилися серед православних після війни. Уже на 1932 р. у Волинському воєводстві було понад 16 тис. баптистів, п'ятдесятників, адвентистів і дослідників біблії різних напрямів, у Поліському – понад 9 тис.¹⁵⁵ Більшість утворених у той час сектантських громад існують і досі, незважаючи на утиски й переслідування сектантів у радянські часи.

Натомість «нова унія» не могла й не старалася запропонувати селянам новий світогляд – вона вся була скерована на відтворення й консервацію давніх релігійно-обрядових форм. Навернення на унію, на відміну від навернення на котрусь із сект, не тягло за собою аніяких змін у способі життя, поглядах і цінностях. Тому й не дивно, що новоуніяти не виявляли особливої прив'язаності до унії, і в несприятливих обставинах, як-от утиски з боку радянської влади чи активізація православного церковного життя, осередки «нової унії» швидко розпадалися. Серед дослідників релігії відома закономірність: що з більшими змінами в житті й поглядах, що з більшими жертвами й зусиллями було пов'язане навернення, то тривкіше людина тримається нової віри перед лицем переслідувань чи тиску з боку оточення. Навернення, яке «нічого не коштувало», яке не стало елементом тожсамості, не може бути тривке.

Картина «нової унії» буде не до кінця ясна, якщо не зіставити її з паралельною, але діаметрально протилежною акцією на тих-таки «східних окраїнах» Польщі. Маю на увазі масові навернення на православ'я греко-католицької людності Лемківщини та окремих районів Галичини, що відбувалися головню в 1927-1930 рр., але також і пізніше (аналогічні, тільки значно масштабніші процеси тривали в той час на Закарпатті, але там була своя специфіка). Отож, на 1936 р. на Лемківщині (пов. Горлиця, Ясло, Новий Сонч Краківського, Сянок та Кросно Львівського воєводства) було вже 22 православні парафії, а в Галичині, крім Львова – 6 (пов. Турка, Сокаль, Станіславів, Коломия та Бережани).¹⁵⁶ У 1937 р. число православних на самій тільки Лемківщині сягало 17000.¹⁵⁷ Православний прозелітизм серед греко-католиків назагал можна вважати успішнішим за ново-уніятський, бо тих самих чисельних результатів досягнуто у складніших умовах: влада протидіяла утворенню православних парафій і суворо обмежувала діяльність місіонерів, навернені на православ'я в усіх без винятку випадках втрачали свої церкви, мусили сплачувати мито за заяву про зміну визнання, нарешті, фінансові можливості православної церкви та її місіонерів було не порівняти з ресурсами, відданими на поширення нової унії. Треба також відзначити, що православні неофіти, на відміну від ново-уніятів, не виявляли помітної схильності до повернення на стару віру.

Безпосереднім приводом до переходів на православ'я теж були конфлікти з церковною владою на ґрунті економічних інтересів, нелюбові до певного священика, високих оплат тощо, а погроза перейти на православ'я була таким самим засобом шантажувати церковну владу, як де інде – перехід на унію. Аналогічно, тлом цих навернень був занепад авторитету греко-католицької церкви в тих районах, де нерозвинена українська національна свідомість не давала змоги утвердити цей авторитет на нових засадах – як церкви національної. Однак була й вельми істотна відмінність: навернення на православ'я були підготовані не так православним місіонерством, як довготривалою

---

¹⁵⁴ Про соціальні переми в середовищі тогочасного українського та білоруського селянства див. Obrębski J. *The Changing Peasantry of Eastern Europe*, Кембрідж 1978; його ж таки *Dzisiejsi ludzie Polesia*, Варшава 2005; Pawluczuk Wł. *Światopogląd jednostki w warunkach rozkładu społeczności tradycyjnej*, Варшава 1972. Про аналогічні процеси в середовищі польського селянства див. праці Т. Znanieckiego, St. Czarnowskiego, J. Bystronia, J. Chalasińskiego.

¹⁵⁵ *Шлях*, № 10 (1938).

¹⁵⁶ AAN, MWR i OP, t. 1047.

¹⁵⁷ AAN, MSZ, спр. 2864, арк. 84. Як курйоз можна зазначити, що в 1932 р. на православ'я із збереженням західного обряду перейшла парафія Польської Національної Католицької Церкви в Новому Малинові пов. Остроленка (191 чол.). Аналогічний випадок мав місце і в Красниставі (268 чол. разом з священиком). Причиною тут була нелегальність ПНКЦ і погане матеріальне становище парафій. Див. AAN, MWR i OP, t. 389, kk. 305-309.

діяльністю місцевої москвофільської інтелігенції, що в міжвоєнний час зберігала дуже сильні позиції на Лемківщині та певні впливи в окремих районах Галичини (а причиною цих наворотень москвофільські діячі називали, зокрема, українізаторську політику греко-католицького духовенства). Відповідно, повернення до «правдиво руської», «народної» віри було елементом утвердження специфічної, сформованої москвофільською агітацією «общеруської» свідомості частини людности. Отож воно, до певної міри, мало глибшу ідеологічну, а не чисто матеріалістичну мотивацію, спиралося на підтримку з боку певних груп авторитетної в народі інтелігенції, і це в поєднанні з більшими жертвами, принесеними під час наворотення, зумовило й більшу витривалість православних у новій вірі.

З-поміж багатьох уніоністських заходів Католицької Церкви «нова унія» була чи не єдиною спробою запровадити унію *знизу*, шляхом якщо не завжди індивідуального, то принаймні групового наворотення рядових віруючих, а не *згори*, шляхом залучення до єдності з Римом частини вищого духовенства. Ця спроба виявилася невдалою, бо унія не мала опори в тих соціальних процесах, що відбувалися в середовищі української та білоруської людности. Адже робота місіонера має успіх тоді, коли суспільний розвиток підготує для розповсюджуваних ідей відповідний ґрунт у вигляді світоглядних та культурних потреб і прагнень людности. Крім того, унійна акція відбувалася в несприятливому політичному контексті. Невдачу «нової унії», або, певніше, даної методики її запровадження усвідомлювали й безпосередні керівники акції, «окраїнні» римо-католицькі єпископи: у 1938 р. пинський єп. Букраба у спеціальному меморіалі відкрито висловлювався на користь унії згори, через єрархію православної церкви.¹⁵⁸

Результати «нової унії» пішли в небуття в роки II світової війни, масових переміщень людности і радянських утисків проти релігії та Церкви. Тут треба відзначити, що новоуніати не зазнавали якихось виняткових гонінь від радянської влади – вони були об'єктом антицерковної атеїстичної політики нарівні з православними, католиками чи іншими конфесіями. Просто-на-просто, як тільки новоуніатські осередки втратили ті відносно упривілейовані, «тепличі» умови, що створювала для них католицька єрархія, і опинилися на одній дошці з православними, – нова унія втратила геть усяку привабливість і в очах людности, і в очах священників-«перелетів». І сьогодні, коли минули вже вісімдесяті роковини від початку уніоністської акції, про ню нагадує одна-однісінька парафія слов'янсько-візантійського обряду в с. Костомлотах на Північному Підляшші, та ще нечисленна Білоруська Греко-Католицька Церква вважає за своїх предтеч Альбертинську місію єзуїтів.

Додаток: парафії слов'янського обряду в 1930-1938 рр.¹⁵⁹

Парафія	повіт	Рік заснування	Число уніятів		
			1930	1934	1938
Білостоцьке воєводство					
Зелвяни	Волковиськ	1927	262	орг.	-
Косно	Більськ	1928	1200	1000	1000
Курашево	Більськ	1925	555	50	80
Свіслоч	Волковиськ	1926	орг.	орг.	-
Фасти	Білосток	1928	1082	500	1000
Віленське воєводство					
Вільно	Вільно	1928	500-600	150	122
Лія	Вілейка	1929	нема	-	-

¹⁵⁸ БрОА, ф. 1, оп. 2, д. 2019, л. 8.

¹⁵⁹ 1930 р. – дані, надіслані з воєводських управ, MWR і ОР, спр. 416, арк. 175-192; 1934 р. – дані з візитації єп. Чарнецького, ААН, MSZ, спр. 2861, арк. 116-117; 1938 р. – дані, надіслані з воєводських управ, MWR і ОР, спр. 416, арк. 314-317. Для поліського воєводства в графі за 1930 р. подано дані за 1932: MWR і ОР, спр. 472, арк. 24. Кожна парафія охоплювала, як правило, кілька сіл, а крім того, уніятські священники обслуговували й інші, не вказані тут невеликі осередки унії, де не було парафії. – Подані в таблиці цифри до певної міри умовні, бо невідомо, який брався критерій приналежності до уніятів у кожному окремому випадку: письмова заява, запис у «книзі наворотень», фактична участь у відправах чи просто приймання тріб від уніятських попів; та й у будь-якому разі ця приналежність була дуже непевна. Крім того, православні консисторії (Поліська та Віленська) подають багато менші цифри.

Постави	Постави	1928	нема	-	-
Волинське воєводство					
Антонівка	Сарни	1931	-	1200	***
Великі Кусковці	Кременець	1930	-	250	185
Гаї Левятинські	Дубно	1934	-	600	30
Гумнища	Горохів	1927	80	250	250
Джари	Володимир	1930	350	-	-
Дубечно	Ковель	1927	3500	2600	2000
Дубно	Дубно	1928	нема	нема	700
Жабче	Луцьк	1928	128	170	175
Застав'я	Рівне	1934	-	200	150
Ковель	Ковель	1928	нема	800	420
Краска	Горохів	1927	300	650	468
Луцьк	Луцьк	1935	-	-	200
Мятин	Рівне	1938	-	1200	1095
Одзютичі	Горохів	1929	-	1200	***
Поворськ	Ковель	1930	300	1300	***
Рівне	Рівне	1938	-	-	100
Тутовичі	Сарни	1933	-	765	1100
Цегів	Горохів	1927	120	[570]	135
Люблінське воєводство					
Головно	Біла Підляська	1930	-	-	-
Голя	Володава	1924	1879	15	425
Городло	Грубешів	1931	-	120	70
Грабовець	Грубешів	1931	-	250	50
Докудов	Біла Підляська	1928	356	250	363
Заболоття	Біла Підляська	1926	21	орг.	3
Киевець	Біла Підляська	1925	нема	-	-
Кодень	Біла Підляська	1933	-	орг.	60
Костомлоти	Біла Підляська	1927	[81]	80	120
Люблін	Люблін	1930	-	200	-
Павлів (філія Ст. Бубеля)	Біла Підляська	1925	70	80	[100]
Полоски	Біла Підляська	1925	90	орг.	145
Старий Бубель + Павлів	Біла Підляська	1925	нема	нема	[40]
Тересполь	Біла Підляська	1926	360	80	480
Шостка	Радин	1931	-	50	76
Янів Підляський	Біла Підляська	1930	-	50	-
Новгородське воєводство					
Альбертин	Слонім	1925	350	500	600
Битин	Слонім	1936	-	-	30
Деягичі	Новгородок	1925	1500	700	700
Синьковичі	Слонім	1926	823	1150	300
Столпці	Столпці	1929	нема	40	200
Поліське воєводство					
Бобровичі	Косів Поліський	1926	972	200	1500
Городно	Столин	1927	375	360	320
Заріччя	Пинськ	1934	нема	20	12
Збураж	Берестя	1932	-	150	50
Любешів	Камінь-Кашир.	1935	-	30	100
Ольпень + Мерлінські хутори	Столин	1926 / 1931	388	750	800 + 300
Торокань	Дорогичин	1925	250	200	375
Утриничі (філія Любешова)	Камінь-Кашир.	1935	-	-	220
Разом			бл. 17000	18080	16644

«нема» – парафія існує, але віруючих немає, «орг.» – парафія вказана як така, що перебуває на етапі організації, «***» – ці волинські парафії не подані в статистиці за 1938 р., напевно, через їх греко-католицький характер, [...] – дані доповнено з інших джерел.